
On the Beginnings of Liturgical Poetry: Midrashic and Talmudic Clarifications /
על ראשית הפיוט: בירורים מדרשיים ותלמודיים

Author(s): מירון ביאליק לרנר and Myron Bialik Lerner

Source:

Sidra: A Journal for the Study of Rabbinic Literature /

סידרא: כתב-עת לחקר ספרות התורה שבעל-פה

Vol. - 1993), pp. 13-34 תשנ"ג

Published by: Bar Ilan University Press

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/24172232>

Accessed: 10-08-2016 06:24 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Bar Ilan University Press is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to
Sidra: A Journal for the Study of Rabbinic Literature / סידרא: כתב-עת לחקר ספרות התורה שבעל-פה.

<http://www.jstor.org>

על ראשית הפיוט: בירורים מדרשיים ותלמודיים

מירון ביאליק לרנר

לר' עזרא בירבי, חזק!
לציון ידידות בת שלושים שנה

שאלת ראשיתה של היצירה הפייטנית העברית שנויה במחלוקת בין חוקרים בני זמננו. לפני למעלה מחמישים שנה העלה הגר"ש ליברמן ז"ל את האפשרות שר' ינאי, מראשוני הפייטנים ומגדולי המשוררים בתקופה הקלאסית, הוא־הוא ר' ינאי בנו של ר' שמעון בן ינאי, מן האמוראים שבארץ־ישראל בדור השלישי, דהיינו שפעל בסוף המאה השלישית לספירה.¹ במאמר מקיף ויסודי המוקדש לנושא דידן, קבע מורי פרופ' ח' שירמן ז"ל, שהעדות הקדומה ביותר בספרות חז"ל להימצאות פיוטים היא בערך משנת 100 לספירה.² אליבא דאמת, לשיטתו, ניתן להקדים תאריך זה עוד יותר, שכן ח' שירמן הסתמך על הנוכח במקורות בדבר אמירות הקהל בסעודת ברית המילה של אלישע בן אבויה, שבה השתתפו ר' אליעזר ור' יהושע,³ וללא ספק סעודה זו התקיימה בירושלים בשנים שלפני החורבן.⁴

- * עיקרי הדברים הושמעו בכינוס הבין־אוניברסיטאי של החוגים לספרות עברית, שהתקיים באוניברסיטת בראילן, ביום כ"ד בניסן התשנ"א (8.4.91).
- 1 ראה: ש' ליברמן, "חזנות ינאי", סיני, ד (תרצ"ט), עמ' רמה (=מחקרים בתורת ארץ־ישראל, ירושלים, תשנ"א, עמ' 147). לאמיתו של דבר, ר"ש ליברמן מקדים את הפיוט הרבה יותר. ראה דבריו במהלך המאמר, ובמיוחד בהערות דלהלן: 36, 38, 46, 68, 112.
- 2 ח' שירמן, "הפיוט העברי והימננות הכנסייה הנוצרית", לתולדות השירה והדראמה העברית — מחקרים ומסות, א, ירושלים, תשל"ט, עמ' 20–21 (פורסם לראשונה באנגלית בשנת תשי"ג בכתב־העת JQR). השווה גם: י"ל צונץ — ח' אלבק, הדרשות בישראל², ירושלים, תשי"ד, עמ' 489, הע' 134–135 ועוד; ד' יעבץ, תולדות ישראל, ט, לונדון, תרפ"ב, עמ' 170; צ"מ רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוטי ינאי, תל־אביב, תשכ"ה, מבוא, עמ' יג.
- 3 על־פי מדרש רות רבה פ"ו, מובא להלן, פרק א.
- 4 ככל הנוסחאות העיקריות של המעשה הנ"ל נאמר, שאביו של אלישע "קרא לכל גדולי ירושלים", ובנוסח הירושלמי אף מובא שאביו "מגדולי ירושלים היה" (חגיגה פ"ב ה"א, דפוס ונציה, עז ע"ב). ושמא כדאי לציין ש"גדולי ירושלים" אלה זוהו בנוסח בלתי ידוע של המעשה ששרד בפירוש ספר יצירה לר' יהודה הברצלוני, מהדורת שז"ח הלבשרשטם, ברלין, תרמ"ה, עמ' 10: "...וקרא לבן ציצית הכסת ולנקדימון בן גוריון ולבן כלבא שבוע ולרבן יוחנן בן זכאי..."; והשווה: בר"ר מא(מב), א, מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 398 ועוד.

ואכן, מסקנה מעין זו — "עוד בדורות החורבן הייתה שירת אוהבים עולה מבתי המשתאות בארץ-ישראל" — הובאה לאחרונה בפתיחת ספרו של פרופ' יוסף יהלום.⁵ מסקנה זו אף אומצה במלואה ובקיצוניות יתר על-ידי פרופ' א"מ הברמן ז"ל, שטען שהמשנה, התלמודים והמדרשים קלטו דברי פיוט מימי התנאים והאמוראים.⁶ לעומת כל אלה, ראויות לתשומת-לב מסקנותיו של פרופ' עזרא ברי"ל פליישר:

ספק גדול ביותר אם אפשר לשער את התחלותיה של הפייטנות הקלאסית במאות הראשונות של ספירת העמים. נראה שהחובה לאחר את ראשיתה של הפייטנות עד למאה ה', לכל הפחות ואולי עד למאה ה', תלויה לא רק באבחנה הכרונולוגית היחסית הקשורה לזיקתה של שירת הקודש אל תפילת החובה והקבע. מדוברת על כך, ובקולי קולות, גם שתיקתם המוחלטת של התלמודים ושל המדרשים הקדומים שלנו בסוגיה זו... שבאותו ים של חומר... לא תיזכר, ולו רק ברמז, מציאות ליטורגית מדהימה בהיקפה ורבת-השלכות (גם הלכתיות!) בעצם מהותה, כזו של הפייטנות? אלא ודאי אין זאת אלא משום שעד לחתימת התלמודים עדיין לא היתה קיימת המציאות הפייטנית בהיקף שיצדיק הכרה או דיון.⁷

ברם, לא נגע הר"ע פליישר בראויות שהציג ח' שירמן, המעידות, לכאורה, על הימצאות של פיוטים ופייטנים בתקופת התנאים והאמוראים.

במאמר שלפנינו, ייעשה מאמץ לדון באותן ראויות לקדמותו של הפיוט ממקורות חז"ל שהעלה פרופ' שירמן, בתוספת דבריהם של ראשונים ואחרונים על קיומו של פיוט לפורים בתקופת התלמוד.⁸ אנו נשתדל לדון במקורות אלה דיון ממצה כדי להעמידם ככור המבחן, לנוכח חילוקי הדעות בין החוקרים, וכן לעמוד על טיבם ולדלות מהם ידיעות של ממש לגבי שאלת ראשיתו של הפיוט בישראל.

א. אלפביתין

כאמור, החוקרים שביקשו להקדים את זמנם של הפיוטים הראשונים לתחילת המאה הראשונה לספירה, או, ליתר דיוק, לימים שלפני החורבן, מצביעים על השימוש במונח "אלפבטריין" שכתבאור אמירותיהם של חלק מן המשתתפים בסעודת ברית המילה של

5 י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 9. וביתר פירוט, עיין כעת: הנ"ל, "אקרוסטיכון", לשוננו לעם, מג (חשנ"ב), עמ' 4.

6 השווה: א"מ הברמן, תולדות הפיוט והשירה, א, רמת-גן, 1970, עמ' 19 ואילך. ופשיטא שמסקנותיו של הברמן נסתרות על-ידי מחקריו של מורי ורבי בתורת הפיוט, שפתח לי תחילה ברוב הסוגיות הנידונות כאן, פרופ' ר"א מירסקי, הרואה בצדק שהתורה שבעל-פה, ובמיוחד המדרשים שימשו יסוד לפיוטים, הן בתוכן והן בצורה, ראה מחקריו: ראשית הפיוט, ירושלים, תשכ"ה; מחצבתן של צורות הפיוט, ירושלים, תשכ"ט (=יסודי צורות הפיוט, ירושלים, תשמ"ה = ידיעות המכון לחקר השירה העברית, 2 (תשי"ח), עמ' 1-129); הפיוט — התפתחותו בארץ-ישראל ובגולה, ירושלים, תש"ן.

7 ע' פליישר, "עיונים בבעיות תפקידם הליטורגי של סוגי הפיוט הקדום", תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 60-62.

8 ראה להלן, פרק 1. מפאת קוצר המצע, לא נוכל לדון כאן בהצעתו של י"מ תא-שמע, "עיון תפילה" וראשית מעשה הפיוט", תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 285-288; וראה להלן, הע' 60.

אלישע בן אבויה, על-פי הנוסח שבמדרש רות רבה: "וכשאלו ושתו, שרון אלין אמרין מזמורין, ואלין אמרין אלפבטריין" (רות רבה ו, ז(ד), מהדורתנו, ירושלים, תשל"א, עמ' 166).⁹ בנושאו ובנותנו בעניין זה, העלה ח' שירמן את האפשרות שמדובר כאן בשירים בעלי אקרוסטיכון אלפביתי כפי שהם ידועים לנו מכמה ספרים שבמקרא (תהלים, משלי, איכה), אך דחה את האפשרות הזאת בטענה ש"כל אלו אינם מתאימים למשתה של שמחה, ולא היו מכנים אותם בשם לוועזי".¹⁰ אולם, מסתבר שאין כל הכרח לפרש שלפנינו תיבה לוועזית, שכן בשריד מכתב-יד משובח של מדרש רות רבה (וכבר נדפס לפני למעלה ממאה שנה),¹¹ הגירסה היא "אלפביתין"¹² ולא "אלפבטריין", ואילו במובאה אצל ר' שמעון בן צמח דוראן שבספר מגן אבות,¹³ בשתי מלים: "אלף ביתין".¹⁴ ופשיטא שזוהי צורה עברית לכל דבר, וסמי מכאן "שם לוועזי".¹⁵ ואשר לטענה שהאקרוסטיכון אינו מתאים ל"משתה של שמחה", יש להוסיף כאן מדרש מפורש הסותר דברים אלה מכל וכל: "מתוך שמחת [ו] עשה [=דוד] את העניין הזה אלף בית" (מדרש תהלים לד, א, מהדורת בוכר, עמ' 246).¹⁶

יתר מכן, מתוך עיון בדברי המדרש על אמירותיהם של הקהל במהלך סעודת ברית המילה – "אלין אמרין מזמורין, ואלין אמרין אלפביתין" – מתקבל הרושם שאומרי

9 ח' שירמן (לעיל הע' 2), עמ' 21. ויש לתקן שם את מראה המקום לר"ד. הטקסט המודפס במהדורתנו שם הוא על-פי הדפוס הראשון וגירסה זו נתמכת על-ידי כ"י קיימברידג' 495, אלא ששם הועתק (בטעות): "אלפבטריין". וראה להלן, הע' 29. וחשוב להסמיק לכאן את פירושו של בעל מתנות כהונה ל"אלפבטריין": "ואלו אמרו חרחות לפי אלפא ביתא, שירות לפי המשקל". טקסט מקביל בכל פרטיו נמצא בנוסח הדפוס של קה"ר ז, ח, דפוס וילנא, יט ע"ג, אולם ליתא בנוסחאות קה"ר כ"י, ראה להלן, הע' 26.

10 שירמן, שם. ועיין שם, הע' 15.

11 קטע זה נמצא בסוף כ"י הרכבי 60 שהיה בלינינגרד (מקומו היום אינו ידוע) ונדפס ב"הוספה" לספר לקח טוב לר' טוביה בן אלעזר על מגילת רות, מהדורת י"ז במברגר, מגנצא, תרמ"ז, עמ' 49-52. מהערותיו של המהדיר עולה, שלא היה מודע לכך שקטע זה נובע מר"ר, וככל הנראה סבר שהוא שייך למדרש לקח טוב. ראה תיאורו בחיבורי: "אגדת רות ומדרש רות רבה", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"א, א, עמ' כא; בחילופי הנוסחאות שבמהדורה המדעית, צוין באות נ. ונעיר, דרך אגב, שכלל הנראה, זוהי הדוגמה הראשונה של מדרש הקיים כבר בדפוס, שנדפס ממנו קטע (מן הגניזה?) על-פי כתב-יד.

12 מהדורת במברגר (לעיל הע' 11), סוף עמ' 49.

13 לאבות ד, כ, לפסיא, תרט"ו, עב ע"ב. אולם, הגירסה שם היא: "מזמורין אלף ביתין", אך נראים הדברים שזהו נוסח מקוצר, שנוצר על-ידי השמטת המלים "אלין אמרין". השווה למה שכתבתי להלן בסמוך.

14 במובאה שבפירוש ספר יצירה לר"י הברצלוני (לעיל הע' 4) ובקהלת זוטא ז, ח, מהדורת בוכר (ברלין, תרנ"ד), עמ' 110, ביחיד: "אלפא ביתא". וראה להלן, בסמוך להע' 20.

15 ראה גם מה שכתבתי בחיבורי (לעיל הע' 11), ג, עמ' 60. מהדורתו של מ' שמלצר ל"פירוש אלפביתין" פורסמה בתוך: מחקרים ומקורות – מאסף למדעי היהדות, א, ניו-יורק, תשל"ח; עיין שם, עמ' 187. שים לב גם לחתיב "אלפא ביתין" בטי"ת שבילקוט שמעוני ואתחנן רמז תתכה, מאמר 17 (מק"ז) וב"פירוש אלפביתין" לר' בנימין בן אברהם מן העננים הנ"ל. וכן הוא בקה"ר א, יג, מהדורת הירשמן (דיס') (Ann Arbor, Michigan, 1983, עמ' 111. וחשוב לציין שבח"נ לקטע זה (שו' 604, 606) מכ"י ביהמ"ד לרבנים (=) מצויה הגירסה: "אלפביתין". ראה גם להלן, הע' 29.

16 הנוסח שבפנים הוא על-פי שריד הגניזה (T-S Cl.64), המובא אצל: J. Mann, "Some Midrashic Genizah Fragments", *HUCA*, XIV (1939), p. 316, n. 65. השווה גם להלן, הע' 24.

ה"אלפביתין" השמיעו את דבריהם במקביל לאומרי המזמורים, דהיינו במקלה ובצוותא. יש להניח אפוא שאילו היה מדובר כאן באמירת פיוטים, מן הדין היה לתת מקום לחלקו המרכזי של הפייטן המשמש כ"חזן" במסגרת "אל-חזאנה".¹⁷ ותו, דומה שאין כל הצדקה לפרש את ה"אלפביתין" כפיוטים, כל עוד לא הוכח שהיו קיימים מעמדות של אמירת פיוטים מחוץ למסגרת הליטורגית של בית-הכנסת בתקופה הקדם-קלאסית של הפייטנות, כדוגמת סעודת ברית המילה שלפנינו, כבר בימים שלפני החורבן!

ללא ספק, אותם "מזמורים" שנאמרו על-ידי הציבור במהלך סעודת ברית המילה של אלישע בן אבויה היו פרקי תהלים המביעים הלל והודאה לה'. ולולא דמסתפינא הוזה אמינא, שאותם "אלפביתין" הנזכרים אינם אלא פסוקים מתוך מזמור קיט ("אשרי תמימי דרך") שכידוע מורכב מאלף בית כפול שמונה (קצו פסוקים), כשמספר זה משמש רמז ברור לברית מילה, הנערכת 'ביום השמיני'. צא וראה שבספרות חז"ל מכונה מזמור קיט באופן סתמי "אלפא ביתא" (מדרש תהלים קיט, ג, עמ' 489), ואילו בתלמוד מצאנו את תיאורו של מזמור זה על-ידי הביטוי: "אשרי תמימי דרך דאתיא בתמיני אלף בית" (ברכות ד ע"ב).¹⁸ המונח "אלפא ביתא" ודומיו בתורת כינוי למזמור קיט, רווח ביותר אצל בעלי המסורה, כפי שהראתה נורית רייך, שאף הגיעה למסקנה זוהה בדבר פירושו של "אלפבטריין".¹⁹ יתר מכן, אף במסורות הקשורות בברית המילה של אלישע בן אבויה נשתמרה צורת היחיד "אלפא ביתא".²⁰ ייתכן אפוא שנהגו לומר את כל המזמור, או לכל הפחות עשרים ושניים פסוקים על סדר האלף בית (דהיינו, פסוק אחד מכל מחזור של שמונה),²¹ או שמא בחרו להזכיר את שמו של הרך הנימול, שניתן לו זה עתה, על-ידי ראשי פסוקים של המזמור, במעין תפילה לשלומם, או ליתר דיוק, במעין סגולה לעלייתו בתורה ובמצוות.²² ואין צריך לומר שיש בהנמקה שנייה זו להסביר את התנהגותם של חכמי התורה באותה מסיבה,²³ ואת מהלכיו של "אבויה אבא" המצהיר: "הבן הזה אם מתקיים לי, אני

17 ראה דבריו המאלפים של ע' פליישר, פזמוני האנונימוס, ירושלים, תשל"ד, ראש עמ' 17; הנ"ל, שירת-הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים, 1975, עמ' 134. והשווה: M. Schreiner, *MGWJ*, 42, 1975, p. 220.

18 על-פי נוסח כ"י מינכן ועוד. השווה: דקדוקי סופרים לברכות, עמ' 11, אות ט. וכן הוא בכ"י פירנצה, הספרייה הלאומית III 7, פקסימיליה, ירושלים, תשל"ב, ראש עמ' 6.

19 ראה מאמרה המאלף "אלפבטריין": גלגולו של מונח מן המסורה, הקונגרס האחד עשר של הארגון הבינלאומי לחקר המסורה, ירושלים, ב' בחמוז חשנ"ג [בדפוס]. למעשה, המונח המשותף למדרש ולבעלי המסורה כבר צוין על-ידי ב"ז בכר, ערכי מדרש, תל-אביב, תרפ"ג, עמ' 148, הע' 1, אלא שהוא לא עמד על שייכותו המיוחדת של מונח זה למזמור קיט.

20 השווה לעיל, הע' 14.

21 השווה לנוסח קהלת רבה: "פסוקין ומזמורין", וראה להלן בסמוך.

22 מנהגים שונים נוצרו על רקע זה, כגון במחזור ויטרי, סימן תקן, מהדורת הורוביץ, עמ' 628; "יאספו עשרה ויקחו חומש, והקטן בעריסה... ונותנין הספר עליו ואומ', קיים זה מה שכתוב בזה... וקסת וקולמוס נותנין בידו כדי שיוכח להיות סופר מהיר בתורת ה'". (השווה למנהגם של בני עדת חבאן שבתכלאל עטרת זקנים (להלן הע' 24), עמ' שסז: "והקהל קורא (=אחרי המילה, לפני ברכת שהחינו) את האלפא ביתא", ז"א. אותיות האלף-בית שנועדו לקרב את הרך הנימול ללימוד תורה! על התורה במזמור קיט, עיין לאחרונה: א' הורביץ, "שעשועי תורה" במזמור קיט", בתוך: שי לחיים רבין, ירושלים, תשנ"א, עמ' 108; הנ"ל, שקיעי חכמה בספר תהלים — עיוני לשון וסגנון, ירושלים, תשנ"א, עמ' 100 ואילך.

23 אולם, לפי המקבילה שבירושלמי חגיגה פ"ב ה"א, עז ע"ב, יש כאן מגמה אחרת. עיין שם, וצריך עיון.

נותנו לתורה" (רות רבה, שם); "הבן שמלחי היום, אני מגדלו לתורה" (קהלת זוטא ז, ח). על כל פנים, דומה שלא יהיה זה מיותר להזכיר שבטקס ברית המילה הנהוג בימינו, מצויים לא פחות משלושה פסוקים ממזמור קיט, אות ש, בין שנים-עשר הפסוקים המשמשים בעיקרו של טקס זה, לפי מנהג אשכנז.²⁴ יתר מכן, לאחרונה הטיבה נ' רייך²⁵ להבחין במונחים וברמזים שונים המופיעים לאורך מזמור קיט, המצביעים על כך שהן לפי פשוטו והן לפי מדרשו, יש במזמור מיוחד זה רמזים לא-מעטים לעניין מילה.

דומה שניתן להביא סימוכים להצעתנו, שאותם "אלפביתין" אינם אלא פסוקים הלקוחים ממזמור קיט, אף מתוך המקבילות למעשה אלישע בן אבויה שבספרות המדרשית. בקהלת זוטא ז, ח, מהדורת בוכר, עמ' 115, איתא: "אלו אמרין אלפא ביתא מן הכא, ואלו אמרין [מזמורים] 25 מן הכא", ואילו בקהלת רבה לכתוב זה²⁶ הגירסה היא: "התחילו אמרין פסוקין ומזמורין".²⁷ אמור מעתה, שמנוסח קהלת זוטא ("...מן הכא... מן הכא") עולה שהמזמורים והאלפביתין נובעים מאותו מקור (קרי: ספר תהלים), וכי היה

24 דהיינו, פסוקים קטו, קסב, קסה (לפי סדר זה). ונעיר, דרך אגב, שחלקם של הפסוקים מתוך מזמור תהלים שבטקס הברית הנ"ל ממש מכריע; שנים-עשר מבין שבעה-עשר הפסוקים המושמעים במהלך הטקס נובעים מספר תהלים.

ואשר ל"מזמורין" שנאמרו בסעודת ברית המילה של אלישע, ניתן לשער שבין המזמורים ש"נהגו העם לומר... בעונתן" (מסכת סופרים יח, ב, מה' היגער, עמ' 311) בשעת סעודת ברית המילה, יש למנות אף את מזמור יב (ומזמור ו?) שהרישא שלו ("למנצח על השמינית מזמור לדוד") נתפרש כברייתא שבסוף תוספתא ברכות לעניין "מילה שבבשרו" (עיין מהדורת ליברמן, עמ' 40 וש"נ). אף-על-פי שבטקס הברית כמקובל בימינו אצל בני אשכנז וספרד, אין כל ייצוג למזמור יב, יצוין שבסידור בית יעקב לר' יעקב עמדין מובא שקודם המילה: "אומרים למנצח (תהלים ו) למנצח (שם יב)", וכן הוא אצל צ"ב ארערכך, ברית אברהם, פרנקפורט ע"נ מיין, תר"ם, עמ' 136. ואילו אצל עדת חבאן מבני תימן אומרים מזמור יב אחרי המילה, השווה: הרב ש"י מעטוף, תכלאל עטרת זקנים, ירושלים, תשל"ג, עמ' שסז, ששא (תודתי נתונה לנווית רייך שהפנתה את תשומת לבי למקורות הנ"ל). ושמא אין זה מיותר להוסיף שבמנהג חבאן אף נהוג לומר לאחר מכן ארבעת הפסוקים הראשונים של מזמור לד (עטרת זקנים, עמ' שעב), שהוא, דרך אגב, מזמור על דרך האלף בית, והשווה למה שכתבתי לעיל, בסמוך להע' 16. על-כל-פנים, נראים הדברים שמנהג אמירת מזמור יב (וכן מזמור ו), שאינו מתועד במנהגי אשכנז שמלפני זמנו של ר' יעקב עמדין, בשני החיבורים הנזכרים, מכחו של הר"י עמדין יצאו, השווה לדברי המסדר בתכלאל עטרת זקנים, עמ' שסז, שו' 10.

25 תיבה זו ליתא בכ"י פרמא 541 והשלמנה על-פי כ"י פרמא 261. ר"ש בוכר השלים כאן: "מזמורין", ואמנם השווה לגירסאות שהובאו להלן, הע' 27.

26 כוונתנו כאן לנוסח המעשה באלישע בן אבויה ור' מאיר כפי שנשתמר בכתבי יד של מדרש זה, שכן הנוסח שבדפוסים זהה לחלוטין עם מדרש רות רבה (ראה לעיל הע' 9). אמור מעתה, שנוסח קהלת רבה הנדפס הועתק כולו מר"ר (בגלל השמטתו של המעתיק שהראה מקום לר"ר בכתב-היד שעמד לפני המדפיס הראשון?).

27 כן הוא בספר המעשיות, מהדורת גסטר², ניר-יורק, 1968, סימן 141, עמ' 101, ודומה לו בכ"י ואטיקן 356, 44, ע"א: "התחילו לומר פסוקין, התחילו לומר מזמורין". אולם, בכ"י ואטיקן 291, 254 ע"ב, ודומה לו בכ"י אוקספורד 164, 234 ע"א: "התחילו או' פסוקים ומזמורין", וראה בהערה הסמוכה. דומה שגירסה זו הושפעה מן המנהג לומר פיוטים בשעת הסעודה של ברית מילה, השווה מחזור ויטרי (לעיל, הע' 22), סימן תקו, עמ' 627: "ויאמר זמירות למשתה הברית בניגון ברוך ה' יום יום". שגירסה זו הושפעה מן המנהג לשיר זמירות בשעת הסעודה של ברית מילה, השווה מחזור ויטרי (לעיל, הע' 22), סימן תקו, עמ' 627: "ויאמר זמירות למשתה הברית בניגון ברוך ה' יום יום". וכן: כללי המילה לר"י הגדול, דפו"צ י"ם תשמ"ב, עמ' 68 ('ומזמרים זמירות'). ראה גם דברי בנו, ר' גרשם, שם, עמ' 122.

נהיר לו לבעל קהלת רבה, שאצלו מתחלף "אלפא ביתא" — אלפביתין" ב"פסוקין", שאין "אלפביתין" אלה אלא פסוקים מן המקרא.²⁸

סיכומו של דבר: לא ניתן לקבוע שבסעודת ברית המילה של אלישע בן אבויה נאמרו פיוטים על-ידי חלק מן הציבור, ולא ניתן אפוא להקדים את זמנם של הפיוטים הראשונים לשלהי ימי הבית השני, או לימי ר' אליעזר ור' יהושע.

נמצאנו למדים אפוא, שההזכרה הקדומה ביותר של האקרוסטיכון האלפביתי, אחד מסימניו החיצוניים הבולטים של הפיוט הקלאסי, הוא אותו תיאור של פייטן אשר לפניו האפשרויות לערוך את פיוטו בא"ב שלם או בא"ב חלקי: "הדין פויטיין כד הוא עבד אלפביטה, זימנין דהוא מחסיל <לה>, זימנין דלא מחסיל לה..." (שיר השירים רבה א, א, ז, דפוס וילנא, ב ע"א).²⁹ תיאור זה מופיע בפתיחה השלישית של הפתיחות האנונימיות שבראש שיר השירים רבה, ואיננו רואה כל סיבה להקדימה לפני סוף המאה החמישית. וכדאי לציין שבמקבילה שבקהלת רבה א, יג (מהדורת מ' הירשמן (דיס'), עמ' 113) הגירסה היא: "זמנין חסל לה, וזמנין מחסר לה".³⁰

מדרש זה מעמיד לפנינו במלוא משקלן את שתי הדרכים העומדות לפני הפייטן, דהיינו — לחבר את יצירתו באלף-בית חלקי סלקטיבי, או להשלימה באמצעות התופעה הנפוצה והמקובלת של אלף-בית מלא. דומה שחוקרי הפיוט טרם נתנו את דעתם לחקירה שיטתית של האלף-בית ה"חלקי",³¹ תופעה שהיא אמנם נדירה יחסית, אך גם לא נעדרת מן הסידור והמחזור הנהוגים בימינו.³² על כל פנים, רגליים לדבר שרובם — אם לא כולם

28 אלא שאי-אפשר לומר כך לפי הגירסה "זמריין" (לעיל הע' 27), אך ככל הנראה זוהי גירסה משובשת של "זמזמוריין", וצריך עיון. אגב, יש לשים לב לכך שבקה"ז (וכך עולה גם מקה"ר) מוזכר "אלפא ביתא" (או: "פסוקין") לפני המזמורים, וכן הוא במובאה שבפירוש ספר יצירה לר"י הברצלוני (לעיל הע' 4), וצריך עיון.

29 הנוסח שבפנים הוא עפ"י כ"י פרמא 1240 (השווה: נ' גולדשטיין, "מדרש שיר השירים רבה בכתב-יד פרמה — 1240", קבץ על יד, ט (תש"ס), עמ' 3) עם קצת תיקונים על-פי כ"י אוקספורד 164 ודפ"ר (ראה להלן הע' 64). יש לשים לב לכתיב "אלפביטה" (בכה"י: אלפביטה!) בטי"ת, השווה לעיל הע' 15. בכ"י ואטיקן 76 הגירסה היא: "אלפי ביתא".

30 ראה דבריו של מ' הירשמן שם בביאורים, עמ' 80, ולמשמעות החילוף "מחסר לה", השווה להלן. בהבאה שהמדרש הגדול לבמדבר לב, א, מהדורת רבינוביץ, עמ' תקן, חסרה פיסקה זו בגלל השמטה בין הדומין, וחבל על דאבדין.

31 מונח זה העולה ממדרש שהש"ר הנ"ל עדיף מן המונח "אלפבית מקוטע" וכדומה, ראה מה שכתבנו להלן בסוף פרק זה, והשווה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל הע' 17), עמ' 87, 180, 184 ובמפתח עמ' 512 טור א.

32 ראה למשל: "כולם אהובים" וכו' (ברכת יוצר של שחרית); "היום תאמצנו" (סיום תפילת מוסף של הימים הנוראים); "כי הנה כחומר ביד היוצר" (מעריב של יום כיפור); פתיחה לאמירת ההושענות. על השימוש באלף-בית חלקי בשבעות השווה: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל הע' 17), עמ' 184; ובקורות י"ח, שם, עמ' 199-200. ויש להעיר, שלפעמים עוררה תופעה זו נסיונות שונים "להשלים" את האלף-בית החלקי שנחשב בעיני הדורות הבאים לאלף-בית "חסר" (על מינוח זה, ראה להלן בסוף הפרק). השווה: מחזור לימים הנוראים, מהדורת ד' גולדשמידט, ראש השנה, ירושלים ה'תש"ל, עמ' 275; יום כיפור, עמ' 36-37; מחזור סוכות וכו', שם, תשמ"א, עמ' 170. והשווה כעת: מ' גרזמן, "לנוסחאותיו ותולדותיו של הפיוט 'היום תאמצנו'", עלי ספר, יז (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 73-83; ואין שיטתו נראית שכן הפיוט החלקי מתועד בנוסחאות הקדומות, וקשה אפוא להניח שהנוסח המקורי נשתמר דווקא בכתב-יד מאמצע המאה ה"ט, כדבריו שם, עמ' 74. בעניין ההושענות, ראה: י' היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים — טיבה ודפוסייה, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 88, הע' 1.

— מאותם פיוטים ותפילות הבנויים במתכונת אלף-בית "חלקי" קדומים הם (ראה להלן). ולולא דמסתפינא הוה אמינא, שהמציאות המתוארת בשיר השירים רבה — "זימנין דהוא מחסל לה, זימנין דלא מחסל לה" — משתקפת יפה מתוך יצירתו של הפייטן יהודה, שפעל בארץ-ישראל עוד לפני הכיבוש הערבי. במערכת הקדושתאות של יהודה אנו מוצאים לא פחות משלושה אלפא ביתין מלאים: א) במגן ובמחיה המצורפים, ב) בפיוט ו, ג) בפיוט ז.³³ לעומת זאת בפיוט ה, הפותח תדיר בתיבה "אמנם", ושתוכנו דרשה מספרית הקשורה לענייני הפרשה, הא"ב הוא תמיד חלקי, ומספר אותיות הא"ב המנוצל תלוי היה במספר הדוגמאות שבדרשה המספרית.³⁴ הוה אומר, שדברי המדרש "זימנין דהוא מחסל לה, זימנין דלא מחסל לה" מתפרשים כפשוטם על מערכת קדושתא אחת שבה משתמש הפייטן הן בא"ב מלא והן בא"ב חלקי, ולא דווקא ביצירות נפרדות שאין כל קשר ביניהן. לבסוף, שמא כדאי להעיר שמתוך ניסוחם של שני המדרשים המקבילים דלעיל הדנים בדרכו של הפייטן — שיר השירים רבה וקהלת רבה — ניתן אולי לעקוב אחרי התפתחות מסוימת בתפיסתה של היצירה הפייטנית. בתקופה הראשונה, כאמור, היו לפני הפייטן שתי דרכים: אלף-בית מלא או אלף-בית "לא גמור", דהיינו א"ב חלקי, ואילו בתקופה המאוחרת יותר, גבר כוחו של האלף-בית המלא על יצירה זו, והיא נהייתה לצורה הרווחת; משום כך נחשב האלף-בית החלקי לאלף-בית "חסר", כפי שאכן נאמר על תופעה זו במדרש קהלת רבה ("זימנין מחסר לה").

ב. קרובי

עדות להימצאותם של פייטנים בימי התנאים עולה, לכאורה, מהזכרתו של "איש פלוני קרובי" בדרשות על מינוי דיינים ועל הבטחת משפט צדק שבספרי דברים:

לא תכירו פנים במשפט (דב' א, יז) — זה הממונה להושיב דיינים. שמא תאמר איש פלוני נאה, אושיבנו דין; איש פלוני גבור, אושיבנו דין; איש פלוני קרובי, אושיבנו דין; איש פלוני הלווני ממון...³⁵ אושיבנו דין...

(פיס' יז, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 27-28).

לא תטה משפט (דב' טז, יט) — שלא תאמר איש פלוני נאה, איש פלוני קרובי. (פיס' קמד, עמ' 198)

הגר"ש ליברמן ז"ל פירש מקומות אלה בעקבות רד"צ הופמן: "קרובי — מלשון קרובה

33 ראה: W.J. van Bakkum, *The Qedushta'ot of Yehudah According to Genizah Manuscripts* (Diss.), Groningen, 1988, pp. 56-60, 66.

34 ראה את דבריו המאלפים של "יהלום", "אקרוסטיכון" (לעיל הע' 5), עמ' 5-6. שים לב ש־van Bakkum עצמו (לעיל הע' 33), בעמ' 63, 75 הע' 7, העלה את האפשרות שפיוט ה' הגיע אלינו באופן חלקי ומקוטע, ושזהו באמת "א"ב מקוטע" (השווה לעיל הע' 31) או "א"ב חסר", השווה למה שכתבתי להלן על בעל קהלת רבה.

35 במהדורתו הוסיף פינקלשטיין במקום זה את התיבה "[הלניסטון]" בעקבות הצעתו של רד"צ הופמן. הואיל ולתיבה זו אין כל אחיזה בנוסחאות הספרי, הרי שיש להתעלם ממנה. וטוב עשה שלא מחק את הגירסה המקורית "הלווני ממון", השווה להלן הע' 39.

ופייטן".³⁶ פרופ' ליברמן המנוח הגיע למסקנה זו בעקבות קביעתו ש"אין להבין כלל מה לו ל'קרובי' בתוך מעלות האפשריות של דיין, והרי כאן מזהיר שלא ימשך הממנה ע"י הסגולות החיצוניות של הדיין, ואינו בא להזהיר³⁷ כלל ע"ז שהממנה לא יושיב דיינים מחמת נגיעות פרטיות שלו".³⁸

תמה אני על אדם גדול מדוע כתב כך. והרי בדוגמאות שנמנו בפסקה יז נאמר: "איש פלוני הלווני ממון".³⁹ כלום ניתן לומר שאין כאן עניין של "נגיעות פרטיות"? ותו, דוק ותשכח שפסוקי המקרא הנדרשים מדברים באופן כללי על "לא תכירו פנים במשפט" ו"לא תטה משפט". והרי אין לך עיוות דין ממינוי דיינים וניהול משפטים מתוך שיקולים של קירבה משפחתית, ולא על-פי קריטריונים אובייקטיביים. הוזה אומר, שמאחורי קביעות אלו מבצבץ החשש שאם אחד מבני ביתו יזדקק אי-פעם לדין, יוכל להיעזר על-ידי קרובו הדיין. ואף-על-פי שהמפורסמות אינן צריכות ראייה, הרי שנינו מעין זה במקום אחר בספרי דברים: "הייתם אומרים (=על משה), עכשיו הוא ממנה עלינו דיינים... ואם אין אני — בני; ואם אין בני — בן בני, ואנו מביאים לו דורון, והוא נושא לנו פנים בדין" (פיס' יד, עמ' 24-23).⁴⁰

יתר על כן, אף באותם מקורות המזכירים את תפקידו של ה"קרוב" הקשור לבית-הכנסת, לא נמצאת אף פעם הגירסה "קרובי".⁴¹ סיכומו של דבר: אין "קרובי" אלא קרוב שלי,⁴² בן משפחתי, וסמי מכאן פייטן מחבר קרובות!⁴³

36 ש' ליברמן, "ספרי דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין", קרית ספר, יד (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 332 (=מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ירושלים, תשנ"א, עמ' 575); הנ"ל, "חזנות ייני" (לעיל הע' 1), עמ' רכג (=מחקרים, עמ' 125). על "קרוב" כמובן "שליח ציבור", השווה להלן בפרק הסמוך.

37 כצ"ל! במקור: "להזיר".

38 ש' ליברמן, "ספרי דברים" (לעיל הע' 36), עמ' 331-332 (=מחקרים, עמ' 574-575).

39 גירסה זו מקורית על-ידי ארבעה (!) כתבי-יד של הספרי ונתמכת על-ידי גירסת הילקוט ושו"ת הריב"ש סי' רצא, השווה בח"נ לשר' 2, שם, וקשה אפוא להטיל בה דופי. והנה על אף תמיהותיו של הגר"ש ליברמן ז"ל על עבודתו הפילולוגית של רא"א פינקלשטיין ז"ל בההדרת הספרי (ראה מאמר הביקורת הנ"ל, לעיל הע' 36), כותב הוא בפסקנות במאמרו "חזנות ייני" (שם): "הגירסה 'הלווני ממון' שלהלן בספרי שם משובשת בלי שום ספק, עיין בהערות פינקלשטיין שם".

40 ועיין ברבריו של מ' כהנא, "קטעים חדשים מהמכילתא לדברים", תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 512-513, 524-525. לעניין זה ראה גם: אגדת בראשית יב, א, מהדורת בובר, עמ' 27.

41 ראה להלן בפרקים הסמוכים. ופשיטא שאין כל ראייה לצורה זו מרור"ה, ו, מהדורתנו, עמ' 126 ואילך, שו' 71, 81, 94, 103, 127, 154.

42 ודוגמה לכך במיוחד לרש"י לבר"ר סה, יג: "ודבר זה שמעתי מקרובי ר"מ בר יצחק", שהוא ר' מאיר בר' יצחק שליח ציבור, בעל "אקדמות מלין". ושלא כמשתמע אצל צונץ-אלבק, שם (לעיל הע' 2), עמ' 497, הע' 161. ובכלל, יש להעיר שגירסת שני כתבי-יד של פירוש בר"ר במקום זה היא: "מפי המורה ר' מאיר בר' יצחק"; ראה: י' תיאודור (טהעאדאר), "מאמר על פירוש בראשית רבא", תפארת... ישראל לוי, ברסלוי, תרע"א, עמ' 142. לדוגמאות נוספות לשימושם של הראשונים ב'קרובי' השווה, למשל: דרשת הרמב"ן לראש השנה, כתבי הרמב"ן, מהד' הרב ח"ד שבל (שעוועל), א, ירושלים, תשכ"ג, עמ' רכז ('קרובי הרב ר' יונה'); מהר"ם מרוטנברג, א' אפסוביצר, מבוא לספר ראבי"ה (להלן הע' 73), עמ' 408-409 ('מורי קרובי הרב שמואל מבנברק'); ר' משולם בן רבנא יקתאל, מובא באור זרוע לר' יצחק מורנא, א, סימן שעח, ויטאמיר, תרכ"ב, נג ע"ב (כך קבלתי אני עם ר' אלעזר קרובי); פירוש דברי הימים לר' שמואל החסיד (המיוחד לרש"י), השווה: רי"ן אפשטיין,

ג. קרוב – קרובה

בין השבחים המיוחדים לר' אלעזר בר' שמעון בן יוחאי, תנא בן הדור החמישי, אנו מוצאים שהיה "קרוב ופויטס" (ויקרא רבה ל, א, מהדורת מרגליות, סעמ' תרצ).⁴⁴ בעל מתנות כהונה פירש שהיה "בעל לשון לייסד קרובץ (=קרובות) ופויטס",⁴⁵ ופירוש זה אימץ ר"מ מרגליות. ברם, נראים הדברים שהפועל משורש קר"ב ושם העצם "קרובה" שבספרות ארץ-ישראל מתייחסים לשליח ציבור.⁴⁶ פירוש זה מסתמך על דברים מפורשים במקורות:

ר' פנחס ור' לוי ור' יוחנן מש' מנחם דגליא, זה שעובר לפני התיבה, אין או' לו בוא ועשה, אלא בוא וקרב — (בוא ועשה מלחמתינו),⁴⁷ בוא ועשה קרבן שלציבור. (בראשית רבה מט, ח, מהדורת תיאודור-אלבק, סוף עמ' 506-507)

"מחבר הפירוש לדברי הימים", מחקרים, א, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 284, ובהע' 55, שם; רבינו ברוך, מובא בליקוטים מהלכות מועדים מספר אמרכל, רנ"ג קורניל, חמשה קונטרסים, Wien 1864, כו ע"ב ("קבלתי מקרובי ה"ר אליעזר ממץ").

43 אחרי תכתיבים אלה, ראיתי שכיוונו למסקנתו של ג' אלון שפסק באופן חד-משמעי: "ובכן אין קרוב אלא כמשמעו" (ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל, ב, תל-אביב, תשי"ח, עמ' 28-29, הע' 57). ויש להעיר שחלו שיבושים אצל ג' אלון, שם בנוסח המצוטט ממהדורת פינקלשטיין, בציוני העמודים שבמהדורה זו ובציון למאמרו של ר"ש ליברמן.

44 מקור זה הובא במלואו, להלן פרק ה, עיין שם.

45 כך לשון פירושו למקבילה שבשהש"ר ג, ה, ז, דפוס וילנא, מד ע"א. בויק"ר ל, א פירש: "יודע לחבר ענייני זמר ותפילות כרוכל הזה שמוצאין הכל אצלו". והשווה להלן פרק ד.

46 וכדברי ר"ש ליברמן, "חזונות יניים" (לעיל הע' 1), עמ' רכד (על-פי ירוש' ברכות פ"א ה"ח, ד"ו, ג סע"ג). אולם, מדבריו הקודמים (שם, סע"מ רכג-רע"מ רכד), עולה ש"חזונא דקרב" היינו חזן שפייט, ורצ"ג. עיין גם: צ"מ רבינובין, מחזור פיוט ר' ינאי לתורה ולמועדים, א, ירושלים, תשמ"ה, מבוא, עמ' 8. וראה לאחרונה: ז' וייס, "מתי החלו מורידין שליח ציבור לפני התיבה", קתדרה, 55 (תשנ"ן), עמ' 8; וכנגדו הערותיהם של א' הכהן, שם, 64 (תשנ"ב), עמ' 172-174, ר' רוזנסון, שם, עמ' 176; ויש מה להעיר, השווה למה שכתבנו לעיל ולהלן, אך אין כאן מקום להאריך. והשווה ללשונו של בעל מתנות כהונה בפירושו ל"ר אלכסנדר קרובה" (ויק"ר יט, ב), בשם בעל אות אמת: "ע"ש שהיה שליח ציבור שאומר פיוטס וקרובץ". ראה גם: ב"ז בכר, אגדות התנאים, ב, ב, תל-אביב, תרפ"ג, עמ' 95, הע' 10; ע' פליישר, עיונים בבעיות (לעיל, הע' 7), עמ' 43, הע' 4; י' היינמן, בראילן, ז-ח (תשל"ל), עמ' 81, הע' 3 (=אגדות ותולדותיהן, ירושלים, 1974, עמ' 241, הע' 36).

ויש להעיר על דברי י' היינמן ז"ל, שבענין "ולא קרב זה אל זה", כבר קדמוהו פרשנים וחוקרים לא מעטים; ראה: מ' זיידל, חקרי לשון, ירושלים, תשמ"ז (תרצ"ב), עמ' 33. ונעלם מעיני שניהם שפירוש זה כבר הועלה במאה הקודמת על-ידי ר' מתתיהו שטראשון, במתתיה לאי"ר פתיחתא, וילנא, תרנ"ג, עמ' 142, אות ד. לשיטתנו, ניתן לקבוע בוודאות שדברי ר' יוחנן שכמגילה י ע"ב: "ולא קרב זה אל זה כל הלילה" (שמ' יד, כ), ביקש מלאכי השרת לומר שירה..., נוגעים לשליח ציבור האומר את הקדושה, שהיא שירת המלאכים (השווה: י' היינמן, שם, עמ' 175 ועמ' 178. ועיין היטב בפירוש רבינו בחיי לשמ' יד, כ, מהד' הרב ח"ד שבל (שעוועל), עמ' קטז בשם פרקי דר' אליעזר פמ"ב, שליתא לפנינו (שם). לעומת זאת, "קרובה" שברור"ה, י' אינו שייך לענייננו, והנני חוזר בי ממה שכתבתי בחיבורי (לעיל הע' 11), ג, עמ' 50, שר' 215, עיין שם.

47 התיבות המוקפות חסרות בכל כתבי-היד של בר"ר כולל כ"י ואטיקן 60, מלבד כ"י לונדון, שהוא היסוד למהדורת תיאודור-אלבק. לענ"ד, תיבות אלו מיותרות במקור זה, השווה להלן בסמוך, ובהע' 50. ומעניינים גירסתו ופירושו של בעל ספר קרובה: "מי שעובר לפני התיבה אין אומר לו עבור אלא קרב.

מן המדרש עולה אפוא, שמקור השם "קרוב" לשליח ציבור הוא מן הציווי "קרוב" לגבי המזבח, על-פי השיטה ש"תפילות כנגד תמידין תקנום".⁴⁸ ולולא דמסתפינא הוה אמינא, שהמקבילה למאמר דלעיל שבירושלמי מגלה התפתחות מעניינת בנידון:

רבי פינחס, רבי לוי, רבי יוחנן בשם מנחם דגלייא,
זה שעובר לפני התיבה, אין אומר⁴⁹ לו בוא והתפלל,
אלא בוא וקרב —

עשה קרבינו,⁵⁰

עשה צרכינו,

עשה מלחמותינו,⁵¹

פייס בעדינו

(ברכות פ"ד ה"ד, ח ע"ב)

דומה, שתוספת הדברים וההרחבה היתרה של המקור שלפנינו, היוצרות כשלעצמן מעין "פיוט",⁵² משקפות התפתחות מסוימת שחלה בתפיסת תפקידו של שליח הציבור. העובר לפני התיבה אינו ממלא את תפקידו של הכהן המקריב "קרבן שלציבור" בלבד; לאור ניסוחם של הדברים שבירושלמי, נתפס שליח הציבור כמי שמייצג את הציבור לפני בורא

כלומר, עשה מלחמה עם השטן. (א"מ הברמן, "ספר קרובה", ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ג (תרצ"ו), סוף עמ' קא. המחבר לא ציין את מקורו, וככל הנראה ההבאה לקוחה מבר"ר (שים לב שבהע' 45, שם, המהדיר ציין לירוש' ברכות בלבד, ראה להלן בסמוך). כלום ייתכן לשער שהתוספת שבכ"י לונדון היא בעקבות פירוש זה או הדומה לו?

48 ברכות כו ע"ב (המקבילות צוינו ביפה עינים, שם. והוסף עליו: מדרש משלי כב, כח, מהדורת ויסוצקי (וויסאצקי), ירושלים, תש"ן, עמ' 155); ירושלמי שם פ"ד ה"א, ז ע"ב. ושםא כדאי לציין ששיטה זו נתקבלה על-ידי הרמב"ם, עיין הלכות תפילה פ"א ה"ה-ה"ו ובכסף משנה ובלחם משנה; י" פאור הלוי, "תפילות כנגד תמידים" לדעת הרמב"ם, אסופות, ב (תשמ"ח), עמ' קנז-קס; והשווה לשיטת ר"י אור זרוע בתשובתו לר' חזקיה ב"ר יעקב, אור זרוע, א, סימן קיד, זיטאמיר, תרכ"ב, כא ע"א.

49 צ"ל: אומ' (=אומרים), וכן הוא בכ"י ואטיקן 133 ובבר"ר הנ"ל.

50 "קרבינו" (כן הוא גם בכ"י ואטיקן 133 ובבר"ר הנ"ל, סי' צ, מהר" אפטוביצר, סע"מ 67) היינו "מלחמותינו" (ראה בהערותיו של אפטוביצר שם, הע' 18), לפיכך נראה בעיני שיש להגיה "קרבננו" כפי שאמנם הגיהו בדפוסים החדשים ("קרבינו"), וכן הוא בירושלמי המוכבא במתנות כהונה ("קרבנותינו"). על חילופי י-ג, השווה למה שכתבתי במאמרי "לבעית נדירי"א דאשקלון", לשוננו, ג (תשמ"ו), עמ' 234, הע' 17. הווי אומר, שגירסת הירושלמי המשוחזרת ("קרבננו") מקבילה ל"בוא ועשה קרבן של ציבור" שבבר"ר הנ"ל, השווה לעיל הע' 47. דומה שגירסת "קרבינו" נוצרה על-ידי הסיום הזהה "...ינו" שבשאר הסטרופות של קטע זה, השווה להלן הע' 52. בנוסח הר"ש סריליו: "וקרבנו", אך היא בעלת משמעות אחרת לגמרי, השווה לברכה החמישית של תפילת שמונה עשרה, רצ"ע.

51 בכ"י ואטיקן 133: "מלחמתינו", השווה לגירסת בר"ר כ"י לונדון (לעיל, ובהע' 47).

52 על המבנה הספרותי של קטע זה, השווה למה שכתבתי באגדת רות וכו' (לעיל הע' 11), עמ' פה; ולאחרונה: רונית שושני, "הרחבת נוסח מסיבות פרזודיות בתרגום המיוחס ליונתן ובתלמוד הבבלי", סידרא, ה (תש"ן), עמ' 109-113. יש לשים לב גם לחריזה הדקדוקית (ראה: י" יהלום, שם [להלן הע' 99], עמ' 762) שבקטע קדם-קלאסי זה. דרך אגב, יש לשים לב שהתיבה השנייה שלאחר הפועל מופיעה בסדר יורד (תשר"ק) חסר, אך קרוב לוודאי שיד המקרה בדבר.

עולם כשתדלן וכסניגור, ומי שתפקידו הן ללחום את מלחמותיו של עם ישראל ולתבוע את צורכיהם והן לפייס בעדם.⁵³ כלום ניתן לראות כאן ראשיתו של תהליך שבו ניתנה לשליח הציבור עצמאות יתר בחיבורן של תפילות מקוריות ו"פיוטים" למיניהם? לצד שני, ייתכן שההרחבה שבנוסח הירושלמי נובעת ממקור הדרשה שבבראשית רבה על הכתוב "ויגש אברהם, ויאמר האף תספה צדיק עם רשע" (בר' יח, כג). והנה, למדנו שם שר' יהודה מפרש "הגשה למלחמה", ר' נחמיה: "הגשה לפיוס", ורבנין: "הגשה לתפילה" (בר"ר מט, ח, עמ' 506), ואין כאן אפוא כל עניין להתפתחותו של הפיוט.⁵⁴

על כל פנים, שמא ניתן להבחין בראשיתה של מגמה זו אצל אותו "חזנא" (=שליח ציבור) מתושבי עיירות הדרום, שבנוכחותם של ר' יוחנן ור' יונתן עבר לפני התיבה ואמר בתפילת שמונה עשרה: "האל הגדול הגבור והנורא האביר והאמיץ" ("ירוש' ברכות פ"ט ה"א, דפוס ונציה, יב ע"ד), ובכ"י ואטיקן 133: "...והגיבור והאדיר והאביר והאמיץ". אמנם, אליבא דגר"ש ליברמן, אותו חזנא "התחיל לפייס",⁵⁵ אך לענ"ד, מדובר כאן רק בהרחבות של הנוסח הרגיל ולא בפיוט של ממש, שכן לפי המסופר בירושלמי, לא ראו כאן אלא תוספת שהיא לגנאי, דהיינו הוספה על "מטבע שטבעו חכמים בברכות".⁵⁶

ושמא אפשר ואולי ניתן לשער שאותו "חזנא" מן הדרום, שהוסיף את תוארי ה' "האביר והאמיץ" לברכה הראשונה של העמידה, פעל בהשפעת חוגים מיורדי המרכבה וההיכלות, שתפילותיהם רוויות בשמות נרדפים ולשונות שבח למכביר, ובהם שמותיו ותארו של הקב"ה, ובכלל זה התארים הנ"ל.⁵⁷ אם יש ממש בהנחה זו, הרי שלפנינו אחת העדויות הקדומות לנסיון החדרת השפעה מספרות ההיכלות לתוך נוסחאות הקבע של העמידה,

53 השוה: ר"ש ליברמן, "חיקתני ירושלמי – ג", תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 206 (=מחקרים, עמ' 181); י"מ תא-שמע, "ברכת 'חזק' בסיום הקריאה, ובחתימות הפיוט", תרביץ, נו (תשמ"ח), עמ' 117-118.

54 דהיינו: "עשה צרכינו" = "הגשה לתפילה"; "עשה מלחמותינו" = "הגשה למלחמה"; "פייס בעדינו" = "הגשה לפיוס". על "צורך" בקשר ל"תפילה", עיין היטב: משנה ברכות ד, ד ("...יהיו צרכיהם לפניך. בא"י שומע תפלה"), ובסוגיית הירושלמי על אתר; דב"ר ב, א ("יתפלה – לצרכיו של אדם"); והשווה: תוספתא ברכות פ"ג ה"י, מהד' ליברמן, עמ' 13.

55 ר"ש ליברמן, "חזנות ייני" (לעיל הע' 1), עמ' רכג-רכד (=מחקרים, עמ' 125-126); וראה לעיל הע' 46.

56 ירוש' ברכות פ"ט ה"ג; ועיין היטב: מדרש תהלים יט, ב, מהד' כובר, סע"מ 163. אולם, בבבלי מגילה כה ע"א ("סיימתינהו לשבחיה דמרך"), ראו כאן עניין תיאולוגי של כל המוסיף על השבחים הקבועים והמקובלים ממעט בכבוד ה'.

57 השווה, למשל, היכלות רבתי, מהד' ורטהיימר (בתי מדרשות, א): א, ג, עמ' סט; ג, ג, עמ' עא; ט, ב, עמ' פב; יא, ג, עמ' פו; יב, ד, עמ' פז; יד, א ("אדיר מלכים"), ב, עמ' פט, ובמיוחד: כג, ב, עמ' קא ("אדיר ואמיץ"); כד, ד, עמ' קד ("מלך אביר"); כה, ב, עמ' קו ("אדיר בחכמה ובכל רו, אדיר בקדושה ובטהרה"); כה, ג, עמ' קו ("ונכבד ואדיר ... וחזק [ואמיץ] ..."), ועיין שם בח"נ, אנתיות כה, כט. וכן: היכלות זוטרת, מהד' רחל אליאור, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 32, שו' 333-346; עמ' 33-34, שו' 390-404. וראה שם במיוחד: עמ' 26, שו' 134-135 ("ברוך שמו הגדול והנורא החזק, והאמיץ האדיר והאביר"), ובהערות שם, עמ' 68; עמ' 34, שו' 430-431 ("האל הגדול הגבור והנורא החזק, והאמיץ האביר והאדיר"), ובהערות שם, עמ' 76. וראה: מ' בראילן, סתרי תפילה והיכלות, רמת-גן, תשמ"ז, עמ' 16 ואילך; ובמיוחד, שם, עמ' 126-128, ועיין היטב בהע' 28, שם. למעשה, הראשון שעמד על קירבה זו (עפ"י הבבלי) הוא ג' שלום בספרו הנזכר שם, עמ' 60. ובכלל, יש לתת את הדעת לקירבתם של טקסטים אלה (כולל ספר הרוזים, הרקיע הרביעי, מהד' מרגליות, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 98, שו' 35-36) המשתמשים בכינוי "החזק", לבבלי מגילה כה ע"א ולברכות לג ע"ב, וצריך עיון.

נסיון שנהדף על-ידי התנגדותם הנחרצת של החכמים, שדחו כל סטייה מן המטבע הקבוע של הברכות מכל וכל.

ברם, אף-על-פי שפיוט אין כאן, ראשיתו של תהליך יש כאן. צא וראה שבמקום זה ממש⁵⁸ נהגו להוסיף דברי פיוט לתוך התפילה, וכעדותו של פירקוי בן באבוי:

...וכל שכן שאסור לומר הא-ל הג' הג' והג' (=הגדול הגבור והנורא), ומפסיק שבחו

שלקב"ה ומתחיל ומזמר: "ויבא עמלק" ו"איכה אבכה", וכל כיוצא בו.⁵⁹

(מהדורת גינצבורג, גנזי שכתר, ב, עמ' 547)

ומן הדין להדגיש שהמקורות התלמודיים בשעתם, כפירקוי בן באבוי הבבלי בשעתו, עדיין רואים בהוספות שנוספו למטבע הקבוע של התפילה, הוספות שאין רוח חכמים נוחה מהן.⁶⁰

ד. ר' אלכסנדר קרובה

דרשה אחת ויחידה שנמסרה בשם חכם המכונה "ר' אלכסנדר קרובה" נמצאת בויקרא רבה יט, ב, דפוס וילנא, כו ע"א, ובמקבילתה שבשיר השירים רבה ה, יא, ג, לא ע"ב. במקום זה פירש בעל מתנות כהונה לפי פירושו של בעל אות אמת: "שהיה שליח ציבור האומר קרובות ופיוטים". אולם, כבר ראינו לעיל ש"קרובה" הוא אמנם "שליח ציבור", אך לא דווקא מאומרי הפיוטים.⁶¹

אלא שבנידון שלפנינו, אין שום ודאות לגבי הכינוי "קרובה" שניתוסף לשמו של חכם עלום זה. צא וראה שגירסת הפנים שבמהדורת מרגליות היא: "ר' אלכסנדר קרובין". הגירסה "קרובה" בה"א שבדפוסים המאוחרים של ויקרא רבה, יחידאית לשריד גניזה

58 ניתן, לכאורה, לשער שמקום זה נבחר על-ידי החזנים בעקבות המעשה הנ"ל. ואמנם, לא נהיר לי כיצד התירו דבר זה, שכן הפיוטים במקום זה ממש מפסיקים את שבחיו של הקב"ה, וצריך עיון גדול. ושמא תירצו את הדבר על-פי הבבלי הנ"ל (לעיל הע' 56), שבעצם אין בפיוטים הללו תוספת לשבחיו של הקב"ה, ולפיכך מותר להוסיפם במקום זה. אולם, ראה מה שכתבתי בהערה הסמוכה. השווה גם ספר הפרדס לרש"י, מהד' עהרנרייך, עמ' רכו.

59 מן המפורסמות הוא שמקומם של הפיוטים שנוספו לברכה הראשונה של תפילת העמידה הוא בין הברכה לחתימה, ולפיכך מכונים הם "מגן". ושמא אין לדייק בלשונו של פירקוי בן באבוי. ואכן, ל' גינצבורג, בעקבות י' מאן, סבור ש"כוון כאן לקרובות של ברכת מגן". לאור זאת, ייתכן שיש להגיה כאן על-ידי תוספת החיבה וגו': "...אסור לומר הא-ל הג' הג' והג' [וגו'] (כלומר, עד "מלך ... ומגן") ומפסיק שבחו...". וצע"ג.

60 ראה גם: י"מ תא-שמע, "עיון תפילה" (לעיל הע' 8), עמ' 288. יש לשים לב שבדברי רב נטרונאי גאון המובאים שם, אין כל זכר לענייני פיוט. לכאורה ניתן לפרש כאן, שאף אותו חזן מן הדרום שבירושלמי ברכות פ"ט הנ"ל, היה מאותם ה"נראין כאילו מרקדקין... ומוסיפין על מטבע שטבעו חכמים", השווה מה שכתבנו לעיל בסמוך להע' 57. אולם, רב נטרונאי מציין שאותם 'חזוני' אף 'גורעין... ומשנים', ואין זה הנידון שלפנינו, וצריך עיון גדול. אני מקווה בע"ה לשוב ולדון בדברי רב נטרונאי אלה במקום אחר. השווה לעיל בפרק הקודם. והשווה גם: ד' יעבץ, תולדות ישראל (לעיל הע' 2), הע' 2. יש לציין שפירושו של הגר"ש ליברמן ז"ל ל"קרב" אינו ברור כל צורכו, ראה לעיל תחילת הע' 46.

מאוחר למדי, המכיל ליקוטים ממדרש דנן,⁶² אולם גירסה דומה באל"ף ("קרובא"), מצויה בשתי עדויות (כ"י ואטיקן ופאריז). אין להוציא אפוא מכלל אפשרות, שהיתה קיימת כאן גירסה אחרת בציון מקצועו (?) של ר' אלכסנדר הנזכר.⁶³ על כל פנים, נוסח הדפוס הראשון של ויקרא רבה הוא "קריביה", כך שהגירסה "קרובה" אינה אלא פרי תיקונם של מגיהים ומדפיסים. אולם, במקבילה שבמדרש שיר השירים רבה, הגירסה "קרובה" היא הרווחת,⁶⁴ וסביר מאוד להניח שבעקבותיה ובעקבות פירושו של בעל מתנות כהונה, תוקן הנוסח של ויקרא רבה.

סיכומו של דבר: לכל היותר היה ר' אלכסנדר דנן שליח ציבור, ולא דווקא ממחברי וממפייטי הפיוטים, ואף קביעה זו אינה ודאית כל צורכה.

ה. פויטס

העדות הבולטת והמפורשת ביותר לקיומו של מקצוע הפייטנות בתקופת התנאים היא המסורת על הספרו של התנא ר' אלעזר, בנו של ר' שמעון בר יוחאי (להלן: ראב"ש), שפעל בזמנו של ר' יהודה הנשיא, דהיינו בסוף המאה השנייה ותחילת המאה השלישית לספירה:

כד דמך ר' אלעזר בר' שמעון היה דורו קורא עליו: מי זאת עולה מן המדבר כתמרות עשן, מקוטרת מור ולבונה מכל אבקת רוכל (שיר השירים ג, ו). מהו מכל אבקת רוכל? אלא דהוה קריי ותניי, קרוב ופויטס.

(ויקרא רבה ל, א, סעמ' תרצ)⁶⁵

62 כ"י בית המדרש לרבנים, ניו-יורק: ENA 1493.3. שים לב שבכ"י זה, הליקוטים לפרשה יט באים אחר ליקוטי פרשה לא. שריד זה לא נוצל על-ידי מ' מרגליות במהדורתו, ואף לא נזכר שם בהקדמתו ל"שרידי ויקרא רבה".

63 לאפשרויות הקיימות, השווה למשל: ויק"ר טז, א, עמ' שמו (בח"נ לעמ' שמה, שו' 6).

64 כן הוא בדפ"ר (קושטא, רע"ד?; השווה מאמרי, "הדפוס הראשון של 'מדרש חמש מגילות': עיונים בדרכי פעולתם של המדפיסים העבריים בקושטא ובפזארו", יד להימן... לזכר א"מ הברמן, לוד, תשד"מ, עמ' 289-303), בכ"י ואטיקן 76 ובכ"י ואטיקן 249. ואילו בכתב-יד מן המאה הט"ז (אוקספורד 164, מינכן 50), הושמטה תיבה זו בדרכים שונות, וכן הוא בליקוט שמעוני לשה"ש רמז תתקפט (=ויק"ר).

65 מקבילות מדויקות למאמר מצויות בפסיקתא דרב כהנא ובמדרש שיר השירים רבה, עיין במהד' מרגליות בהערות וביאורים. לכאורה, המקבילה שבשהש"ר ג, ה, ז הועברה לשם ממדרש אחר (ויק"ר?) בגלל השימוש שנעשה בשה"ש ג, ו, ומשום כך לא העבירו את המסורות על הספדיהם של ר' יוחנן ור' הושעיא איש טירא. לעומת זאת, ניתן לטעון גם טענה הפוכה, וצריך עיון. על כל פנים, כל המעיין בשהש"ר רואה בעליל שהמסורת על ראב"ש ממש הודבקה על-גבי שאר הדרשות שם. ומעניין לציין שהפסיקה הקודמת שבשהש"ר שם, הדרשת את הכתוב באלישבע בת עמינרב, מזכירה את ויק"ר כ, ב, עמ' תג-תנא, עיין שם.

המקבילה שבפסיקתא דרב כהנא מובאת אצל ראשונים רבים, ביניהם ניתן למנות: תוספות רבנו יהודה שירליאון לברכות יא ע"א, ד"ה והא דאמינן, מהד' ר"נ זק"ש, א, ירושלים, תשכ"ט, עמ' קלב; תוס' חגיגה יג ע"א, ד"ה ורגלי; מחזור ויטרי, הלכות ראש השנה — ליקוטים, סי' שכה, מהד' הורוביץ, עמ' 363; שבלי הלקט לר' צדקיה בר' אברהם, עניין תפלה, סי' כח, מהד' מירסקי, עמ' 213 (ב"פ — נוסחאות שונות!); פירושי רבנו אליהו מלונדריש לברכות א, ה, מהד' רמ"ל זק"ש, עמ' מח; אור זרוע לר' יצחק בר' משה מוינא, הלי קריאת שמע, סי' יט; הלכות הרא"ש, ברכות פ"ה, סי' כא; מנורת המאור

משבח זה עולה שראב"ש היה בקי במקרא ("קרא") ובדברי תנאים ("תנא"), שליח ציבור ופייטן. והנה מלבד החפיפה, לכאורה, שבין "קרוב" ל"פויטס",⁶⁶ שכן מן המפורסמות הוא שמטבע הדברים הפייטן, מחבר הפיוטים, הוא בפועל גם שליח ציבור,⁶⁷ הרי אין בידנו כל ידיעה על פיוטים שחיבר ראב"ש.⁶⁸ יתר מכן: שלא כרוב חכמי המשנה, מעשיו של ראב"ש וחיייו הפרטיים זכו לתיאורים רבים ומפורטים בספרות חז"ל – בבבלי, בירושלמי ובמדרשים⁶⁹ – ואף באחד ממקורות אלה, לא נמצאת ידיעה כלשהי, ואפילו רמז בעלמא, על היותו שליח ציבור ופייטן! אדרבה, נראים הדברים שאופיו הסוער וממדי גופו המגושמים⁷⁰ מנעו בעדו מלהופיע לפני הרבים בתפקיד של שליח ציבור.

ותו, דומה ששבחו של חכם זה, ראב"ש, כפי שנוסח בהספד דנן, הוא מצומצם מדי; כלום ייתכן לומר על מי שרשב"ג הכריז עליו שהוא "ארי בן ארי" (ירושלמי שבת פ"ה ה"ה) ומי שבנו, ר' יהודה הנשיא, העיד עליו: "בתורה גדול ממני" (בבא מציעא פד ע"ב), שהיה "קרא" ו"תנא" בלבד? ופשיטא שבימי התנאים והאמוראים הראשונים חלים תארים אלה על "בעלי מקרא" הבקיאם "בתורה ובנביאים ובכתובים" ועל "בעלי משנה" הבקיאם "במשנה בהלכות ובהגדות" (סנהדרין קא ע"א), "דתני הלכתא ספרא וסיפרי ותוספתא" (קידושין מט ע"ב).⁷¹ והרי ראב"ש הוא חכם "כחכמי יבנה" (שם), שהלכותיו מצויות

לר' ישראל אלנקאווה, מהדורת ענעלאו, ג, ניו יורק, תרצ"א, עמ' 261 ('כד דמך ר' אלעזר בן שמוע!'). המאמר משהש"ר מובא בפירוש התפלות והברכות לר' יהודה בן יקר, מהד' ר"ש ירושלמי, א, ירושלים, תשל"ט² (תשכ"ח), עמ' לו ובספר אבודרהם, מהד' ירושלים, תשכ"ג, עמ' ככו; וראה: ר"ש ליברמן, ספרי זוטא (להלן הע' 68), עמ' 115, ריש הע' 122.

66 ראה לעיל, פרק ג.

67 בעניין זה מעניינת גירסתו של קצור זכר צדיק לרב יוסף בן צדיק (א' נויבאר, סדר החכמים וקורות הימים, א, אוקספורד, ת"ר, עמ' 90) בשם "מדרש" (בעניין ר' אלעזר בן ערך; השווה: ע' פליישר, "עניינים קליריים", תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 285): "דהוא קרוי והוא תנוי והוא פייטן", וכן הוא בשו"ת הרשב"א, ח"א, ס"י תסט, ולית כאן "קרוב"! אולם, ראה מה שכתבנו להלן בסוף פרק זה. השווה גם לאותן נוסחאות של ויק"ר המוסיפות כאן "דרשן" (להלן הע' 73) והמסמיטות אפוא "קרוב".

68 ואין בדבריו של הגר"ש ליברמן ז"ל, ספרי זוטא, ניוארק, תשכ"ח, סוף עמ' 114-115 ובהע' 128, ומעמ' 116 ואילך, לשנות קביעה זו.

69 שבת לג ע"ב; בבא מציעא פג ע"ב – פר ע"ב; ירוש' שביעית פ"ט ה"א, לח ע"ד; מעשרות פ"ג ה"ח, נ ע"ד; שבת פ"ה ה"ה, יב ע"ג; פסיקתא דרב כהנא יא (בשלח), טז-כד, מהד' מנדלבוים, עמ' 191-200 וש"נ; שהש"ר ח, יד ועוד. ועיי' לאחרונה: ש"י פרידמן, "לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי", ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 122-132 (התדפיס פורסם בטבת תשמ"ט, עיי' שם, עמ' 4-14); עפרה מאיר, "חומץ בן יין – בין מסורת לחידוש", דפים למחקר בספרות, 4 (תשמ"ח), עמ' 9-18; ע' יסיף, "מחזור הסיפורים באגדת חז"ל", מחקרי ירושלים בספרות עברית, יב (תש"ן), עמ' 119-117.

70 פסיקתא דרב כהנא יא (בשלח), יח, עמ' 194; יא, כ, עמ' 195-196; בבא מציעא פג ע"ב – פר ע"א.

71 ראה גם: תענית ל ע"א. על ה"תנא", שהוא מעין ספר מהלך ("שונה הלכות"), שנתכבד מאוד בארץ-ישראל אך לא בבבל, ראה: מהר"ן אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים, תש"ח, עמ' 673 ואילך, ובמיוחד סע"מ 677-678; והשווה: א' אמיר, מוסדות ותארים בספרות התלמוד, ירושלים, תשל"ז, עמ' 176-182. אף-על-פי-כן, אין להפריז בגדולתם של ה"תנאים" (ראה: מגילה כח ע"ב). ראה גם פירושו של הירונימוס לחבקוק ב, טו (מובא אצל ש' קליין, ספר הישוב, ירושלים, תרצ"ט, עמ' 103 = לוד, מס' 51), ושגה בזה אפשטיין, שם, עמ' 676 וראש עמ' 678, השווה: G. Stemberger, JSJ, XIX (1988), p. 122 (ביקורת) Shmuel Safrai (ed.), *The Literature of the Sages...* ונעיר דרך

במשנה ובברייתא,⁷² ודרשן שדרשותיו מובאות במדרשי ההלכה והאגדה.⁷³ כלום מצינו במקום אחר בימי המשנה והתלמוד, חכם בשיעור קומתו של ראב"ש שכל שכחו הוא היותו "קריי ותניי, קרוב ופויטס"?

מכוח השאלות דלעיל, דומני שאין מנוס מלקבוע, שהפיסקה "מהו מכל אבקת רוכל? אלא דהוה קריי ותניי קרוב ופויטס" היא תוספת לתיאור המקורי של ההספד. לענ"ד, תוספת זו משקפת תפיסה מאוחרת ואפיגונית של מושג החכם הכולל והשלם בתורה, "איש שהכל בו" (סוטה מז ע"ב), שיש בידו "מכל אבקת רוכל", דהיינו שהוא גם בעל כישורים רב-גוניים בתפילה ובפיוט, ואין לראותה אפוא חלק מן ההספד המקורי שאמרו בני דורו של התנא, ראב"ש.⁷⁴

אלא שבכל זאת דברים בגו. צאו וראו שתוספת זו, שאינה נראית מלפני המאה החמישית או השישית, מצביעה על ראשית התהוותם של הפיוטים, והיא מלמדת אותנו ששליחי הציבור הם-הם שהתחילו לחבר פיוטים, ובשל כך נקראו גם פייטנים. בסופו של תהליך, הפייטן הוא גם שליח הציבור המפקח על "אל-חזאנה", אלא שהמקור שלפנינו עדיין שמר על המצב בתקופה הראשונה, דהיינו הפרדה בין תפקידיהם של שליח הציבור והפייטן. מדברינו יוצא אפוא, שלא ניתן ללמוד ממקור זה על קיומו של מוסד הפייטנות אצל ראב"ש בסוף תקופת המשנה.

אגב שבהערות וביאורים לויק"ר שם, עמ' תרצ, סוף הע' 5, שגה מ' מרגליות בהכנת דברי מהרי"ן אפשטיין. על כל פנים, רגליים לדבר שהשימוש בתארים המצורפים – "קריי ותניי" – הוא מאוחר מסוף תקופת התנאים, ואין כאן מקום להאריך.

72 על התואר "חכם", עיין הויטב בבבלי קידושין, שם. על הלכותיו של ראב"ש, ראה: א' הימאן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון, תר"ע, 212 ע"ב – 213 ע"א; רי"ן אפשטיין, מבוואות לספרות התנאים, ירושלים, תשי"ז, עמ' 174-177.

73 ראה: D.Z. Hoffmann, *Zur Einleitung in die halachischen Midraschim*, Berlin, 5647 (=1886-1887), p. 83; ב' קוסובסקי, אוצר לשון התנאים – לספרא, ד, ירושלים, תשכ"ט, אוצר השמות, י ע"ב-ע"ג; ח' אלבק, מפתחות לבראשית רבה, ברלין, ת"ש, 50 ע"ב; ב"ז בכר, אגדות התנאים (לעיל הע' 46), עמ' 96-92. אמנם בנוסחאות משניות של ויק"ר (כ"י ב ד פ) ובפסדר"כ (למעט גירסת הערוך וכ"י ג כ), וכן אצל כמה מן הראשונים שנמנו לעיל, סוף הע' 65, נוסף כאן "וידרשן", אך בכתביהיד הטובים של מדרשים אלה ליתא. דומה שתוספת זו מקורה בתכונות הנדרשות מחכם העוסק בצורכי הציבור, כפי שפורטו בירושלמי יבמות פ"ב ה"ו, יג ע"א לגבי לוי בן סיסי: "דרש דיין וחזן ספר ומתניין"; ובפסיקתא דרב כהנא, שובה יח, מהד' מנדלבוים, עמ' 376-377: "קראים טובים דורשנים (עי"ש בח"ג) טובים". מאלף הדבר שבמקור מאוחר הובאו דברי הפסיקתא בתוספת נוסף מן המסופר על ר' אלעזר בר' שמעון: "קראים טובים ודרשנים טובים פייטנים טובים" (ערוגת הבשם לר' אברהם בר' עזריאל, מהד' אורבך, ב, עמ' 96). לכל העניין ראה: ר"ש ליברמן, ספרי זוטא (לעיל הע' 68), עמ' 115, הע' 123. השווה גם לשבחו של ר' נתן בר' מכיר, מחכמי אשכנז הקדומים, שבאגרת רש"י אליו: "בלול בכל, במקרא ומשנה, תלמוד, הגדה ופיוט" (חשובות רש"י, מהדורת אלפנבין, גיריורק. התש"ג, סי' יד, עמ' 8), ולהספדו של ר' מנחם בר' יעקב, מחכמי אשכנז מזמנם של הרוקח והראב"ה, לפי החרות על מצבתו בוורמיישא: "אבי החכמה, תנא, דורש ופייטן, אין חסר מאומה, בתלמוד רב, ובמשנה ידו הרימה" (א' אפטוביצר, מבווא לראב"ה, ירושלים, תפרי"ח, עמ' 383).

74 ויתכן שלקשיים אלה רמז ג' אלון, מחקרים, ב (לעיל הע' 43), בכתבו: "ועל אגדת ר' אלעזר ברכי שמעון אין לסמוך כצורתה".

ו. דברי פיוטין

בעמדו על חוסר הסדר שבתיאור המאורעות שבספר דניאל,⁷⁵ מתרץ ר' הונא בשם ר' אחא: "כדי שלא יאמרו דברי פיוטין"⁷⁶ הוא, כדי שידעו הכל שאמרו ברוח הקדש" (בראשית רבה פה, ב, עמ' 1033). יש מן המפרשים שהבינו את הביטוי "דברי פיוטין" כאן בנוגע ליצירותיו של הפייטן "שמחבר וכותב דברים מלבו, ולא ברוח הקדש" (מתנות כהונה),⁷⁷ או לסדר המופתי בכתביהם "שזוהרו שיהיו דבריהם בסידור קדימה ואחור" (מהרז"ו). ברם, אין הכרח לראות בדברי ר' הונא בשם ר' אחא נגיעה ליצירות "פיוטיות", שכן משמעותו הבסיסית והקדומה של שם העצם ἡ ποίησις היא "עשייה", "כדיה", "יצירה דמיונית" וכד' (a making, fabrication, creation), ואילו המשמעות של יצירה פיוטית (art of poetry) לתיבה זו היא התפתחות והרחבה של המשמעות הבסיסית.⁷⁸ ונראים הדברים שלמשמעות בסיסית זו כיוונה ההגהה שבשולי כ"י ואטיקן 30: "דברי בידויין",⁷⁹ הבאה לפרש את נוסח הפנים "דברי פוטין".⁸⁰ בין כך ובין כך מסתבר, שאף מקור זה אינו שייך לתולדות הפיוט.⁸¹

ז. פיוט לפורים

הלכה מפורסמת של רבא, מגדולי האמוראים בבבל, קובעת ש"מיחייב איניש (=אדם) לבסומי"⁸² בפוריא (=להשתכר בפורים) עד דלא ידע בין ארור המן לברוך מרדכי" (מגילה ז ע"ב).

והנה, יש מן הראשונים והאחרונים שטענו שבהלכה זו משתקף קיומו של פיוט לפורים בימי חכמי התלמוד, וכך מובא בשמו של ר' אשר ב"ר שאול מלוניל, בעל ספר המנהגות:

ונראה בעיני שפיוט היה שעל הבית האחד עונין "ארור המן", ועל הבית האחר עונין "ברוך מרדכי". וצריך צילותא, שפעמים שאין אדם מתכוין וטועה.⁸³

- 75 ושנה בזה ח' שירמן, "הפיוט העברי" (לעיל הע' 2).
- 76 בכ"י ואטיקן 60 של בר"ר (לא נרשם בח"ג שבמהד' תיאודור-אלבק): "פיוטין", השווה לפסדר"כ ל, א (ולקחתם), רע"מ 404, והיא צורה השווה ל"פויטס" שבויק"ר הנ"ל (לעיל, פרק ה), והשווה לעיל בסמוך להע' 29. על הצורה "פויטין" וכדומה, ראה: ד' שפרבר, "פויטין", יוונית ולטינית בספרות התנאים והאמוראים — קובץ מחקרים, ירושלים, תשמ"ב, עמ' עו-עט (=מחקרים לזכר ... יחזקאל קוטשר, רמת-גן, תשמ"א, עמ' 155-158), ואינו עניין לכאן!
- 77 פירוש זה אימץ י"ל צונץ, הדרשות בישראל (לעיל הע' 2), עמ' 489, הע' 134: "פייטנים שאין בהם השראת רוח הקודש". והשווה לדבריו של ר' שמואל יפה אשכנזי ביפה תאר, פרנקפורט, תנ"ו, דפו"צ ירושלים, תשמ"ט, תסט ע"ב.
- 78 השווה למילין Liddle and Scott, 1429 ע"א.
- 79 הגהה זו אף מצאה את מקומה בפנים של הפירוש המיוחס לרש"י השני לבר"ר (כ"י ש).
- 80 גירסת זו קשה להולמה — רצ"ג, ואכמ"ל.
- 81 ואף ח' שירמן, "הפיוט העברי" (לעיל הע' 2), עמ' 20, הע' 13 הסתייג ממנו.
- 82 גירסת רש"י: "לאבסומי", ואין כאן מקום להאריך.
- 83 ש' אסף, ספרן של ראשונים, ירושלים, תרצ"ה, עמ' 182, סי' לד (על-פי אבודרהם, תפלת פורים, מהד' ירושלים, תשכ"ג, עמ' קט). [לאחרונה פורסם טקסט מקורי של "הלכות פורים" מתוך ספר המנהגות, אך מחמת קיטועו, הפיסקה הנידונה ליתא שם, השווה: D.R. Prinz, "A Geniza Fragment

הסבר דומה, אך בעל ואריאציה מסוימת, הובא בחידושי הרב שמואל שטראשון למגילה שם:

נ"ל שהיה בימיהם פיוט לפורים ע"פ א"ב, מא' ועד ת', וראשיתו היה "ארור וכו'".
ור"ל, עד דלא יוכל לומר כל הפיוט הזה בלי טעות.⁸⁴

דבר מאלף הוא שפיוט שראשיתו "ארור המן" ואשר בהמשכו מצוי אלף-בית, נמצא לפנינו במחזור ויטרי, סימן רנ, מהדורת הורוביץ, עמ' 217:⁸⁵

ארור המן אשר בקש לאבדי,
ברוך מרדכי היהודי,
ארורה זרש אשת מפחידי,
ברוכה אסתר בעדי.

ארור המן	אין לנפצי
ברוך מרדכי	בתחינה חלצי
ארורה זרש	גפרית לחצי
ברוכה אסתר	דפקה להעליצי וכו' וכו'.

ברבות הזמן נשתכח פיוט זה, אך פתיחתו זכתה להסתפח אל סיומו של הפיוט הרווח לפורים, "אשר הניא", שהובא אף הוא במחזור ויטרי,⁸⁶ ושם נאמר עליו בכותרת: "זוה פיוט מיסוד אנשי כנסת הגדולה". יש מן החוקרים שהסתמכו על כותרת זו כדי להקדים את זמנו של "אשר הניא", אך כבר הראה רש"ח קוק⁸⁷ שפיוט זה כתבו ר' אשר הלוי בתחילת המאה ה"ב. סביר להניח, שאף מוצאו של הפיוט "ארור המן אין לנפצי" הוא מימי הביניים, ולא מן הזמן הקדום, כפי שמעידים עליו מבנהו וסגנונו.⁸⁸

Attributed to Asher b. Saul of Lunel: Text and Study", *HUCA*, 57 (1987), pp. 207–209. דברים אלה הובאו גם בדרכי משה לרמ"א, הלכות פורים, סי' תרצה, אות א, בשם "והמנהגים כתבו". אולם בדרכי משה הארוך, יש לקרוא כנראה: "והמנהגות..." (העירני פרופ' ר' שלמה שפיצר שאף הפניי לספר המנהגות הנ"ל). שיטה זו הובאה בשינוי הסדר ("ברוך מרדכי" לפני "ארור המן") ובתוספת ("ברוכה אסתר" ארורה זרש") בספר האשכול, מהד' צ"ב אויערבאך, ב, האלברשטאדט, תרכ"ח, עמ' 27. ושם אף מכאן ראיה לשימוש של המעבד הקדמון של ספר האשכול (ר' משה די ליאון ?) בתורת פורבאנס? לעניין זה ראה לאחרונה: י"מ תא-שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו — לתולדות הספרות הרבנית בפורבאנס, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 40, הע' 27.

84 ולפלא שלא הוזכר הרש"ש את קודמיו (בעל ספר אבורהם והרמ"א, השווה לעיל), שנקטו שיטה מעין זו!

85 אולם, האלף-בית שהוא אלף-בית פנימי, מתחיל רק במחרות השנייה. יש לשים לב למבנה המיוחד של פיוט זה, שבו ראשי הטורים של המחרות הראשונה משמשים כראשי טורים של כל שאר המחרות שבפיוט. ונעיר דרך אגב, שבמחרות השלישית של האלף-בית, הטור השלישי, שבו נכללת האות נ, חסר. ולולא דמסתפינא הוזה אמינא שיש להשלים מעין: [ברוך מרדכי ניצח את רועץ (קוצץ)].

86 סימן רמח, עמ' 214.

87 ש"ח קוק, "הפיוט אשר הניא ומחברו", עיונים ומחקרים, ב, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 198. ראה גם א"א אורבך, ערוגת הבשם, ד (מבוא ומפתחות), ירושלים, תשכ"ג, עמ' 16, הע' 90.

88 במחזור ויטרי שם הועמד פיוט זה בין פיוטיהם של ר' יהוספיא ור' יצחק, ראה דברי המהדיר שם, הע'

סיכומו של דבר: אין בידנו פיוטים בנושא "ארור המן" "ברוך מרדכי" מלפני המאה הי"א, וכל המבקש להוציא מחברו, עליו להביא ראיה לנוסח קדום של פיוט כזה שזמנו המשוער הוא המאה הרביעית לספירה. יתרה מזו! על-פי הירושלמי⁸⁹ ומקורות נוספים, נראים הדברים שדברי רבא שבבבלי "עד דלא ידע בין 'ארור המן' ל'ברוך מרדכי'" מכוונים לאמירות הקשורות לקריאת המגילה,⁹⁰ וסמי מכאן פיוט לפורים מתקופת התלמוד. אמור מעתה, שפיוט זה לא היה ולא נברא אלא הצעת פירוש היה, אחד מני פירושים רבים שעלה על שולחנם של ראשונים ואחרונים למירתו של רבא "מיחייב איניש לבסומי" וכו'.

ח. החרוז

כידוע, במקורות האמוראיים משמש הפועל משורש חר"ז במובן של צירוף וקשירה בין עניינים הרחוקים זה מזה במקרא, כגון במסופר על החכמים בסעודת ברית המילה של אלישע בן אבויה ועל בן עזאי, בשעה שעסקו בתורה:

יושבין היינו וחורזין בדברי תור', מן התורה לנביאים, ומן הנביאים לכתובים.

(ירוש' חגיגה פ"ב ה"א, עז"ב)⁹¹

א"ל (=בן עזאי לר' עקיבא), יושב הייתי וחורז בדברי תורה לנביאים ולכתובים, והיו הדברים ערבים כנתינתם מהר סיני.

(ויקרא רבה טז, ד, מהד' מרגליות, עמ' שנד)⁹²

לעומת זאת, מאז זמנו של רב סעדיה גאון, ניכר השימוש בפועל זה לגבי חיבור חרוזי שיר, וכך כותב רס"ג בהקדמה העברית לספר האגרון:⁹³ "ולחרוז כל מחרוזת, אשר יערכו בו הפורטים וכל שרי השיר...". לדעת ג' אלוני,⁹⁴ השימוש בשורש חר"ז במשמעות חדשה זו הוא מחידושי רס"ג שהושפעו מן הערבית.

והנה במדרש שיר השירים מן הגניזה א, י, מהדורת גרינהוט, יג ע"א, מצויה דרשה

צ-ק. ושמא כדאי להזכיר שפיוט דומה, שנתחבר על-ידי "הרב ר' יצחק", נזכר אצל ר' אשר בן שאול מלונל, בעל המנהגות (לעיל הע' 83). כלום ייתכן לומר שהוא הפיוט שלפנינו שבמחזור ויטרי? ליצירתו הפייטנית של ר' יצחק סתם, השווה: L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin, 1865, pp. 395–397, 552–558. ושמא כדאי להזכיר שאף הרי"ץ גיאת חתם את שיריו בשם "יצחק", ראה: י' דוד, שירי ר' יצחק אבן גיאת..., ירושלים, תשמ"ח, עמ' 22, 24, 37, 40 ועוד. אולם, יש לציין שאין שום דמיון בסגנונו של הפיוט "ארור המן" לסגנונו הנשגב של הרי"ץ גיאת.

89 ירוש' מגילה פ"ג ה"ח, עד ע"ב.
90 השווה: בית הבחירה לר' מנחם המאירי למגילה ז ע"ב, מהד' הרשקר, עמ' ל. אני מקווה בע"ה להרחיב את הדיבור בעניין זה בהזדמנות אחרת.

91 בשאר המקבילות (השווה לעיל פרק א) ליתא "וחורזין בדברי תורה".
92 הנוסח שבפנים הוא על-פי קטע הגניזה המעולה (כ"ק), שרידי ויקרא רבה, עמ' 61. ראה גם במקבילה שבשיר השירים רבה א, י, ב ("אלו פרשיותיה של תורה שהן חרוזות זו בזו"), ובמאמרו של ש' שפייער, "ר' אבהו היה יושב ודורש ואש מלהטת סביבותיו", סיני, סה (תשכ"ט), עמ' קפח-קצב.

93 מהדורת ג' אלוני, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 159.

94 שם הע' 50, ובמבוא, עמ' 118.

המדברת על הפייטנים כחורזי חרוזים: "צוארך בחרוזים" – אלו הן⁹⁵ הפייטנים⁹⁶. רגליים לדבר שמדרש זה קדם לרס"ג, וניתן אפוא להקדים את השימוש ב"חרוז" = חרוזי שיר, לפני המאה העשירית. מצד שני, ניתן לשער שדרשה אנונימית זו מאוחרת לתקופת האמוראים, שכן מדרש שיר השירים מן הגניזה כבר השתמש בירושלמי ובבבלי⁹⁷, וככל הנראה, אין להקדימו לפני המאה השביעית או השמינית⁹⁸. איברא, במאות אלו כבר השתרש השימוש בחרוז והפך לאחד מסימני ההיכר המובהקים של הפיוט⁹⁹, כך שאין כל סיוע להקדמת זמנו של הפיוט ממדרש זה.

ואולם, מעניינת כשלעצמה תופעת השימוש במשמעות המיוחדת של השורש חר"ז במדרש שיר השירים, מבחינת זמנו ומקומו של המדרש. אם נכונה השערתם של החוקרים שהמשמעות המיוחדת "חרוזים" = חרוזי שיר, נובעת מן הערבית, אזי ניתן לשער שאחד מעורכי מדרש דנן חי בסביבה דוברת ערבית¹⁰⁰ מחוץ לארץ-ישראל. דומה, שמסקנה זו יש בה כדי לתרץ את המקומות המרוכזים יחסית שבמדרש שיר השירים מן הגניזה, שבהם מדובר בשבחה של ארץ-ישראל¹⁰¹. מסתבר אפוא שהדברים הנלהבים על ארץ-ישראל

- 95 חיבה זו ליתא במהדורת הרב י"ח ורטהיימר, ירושלים, תשל"א, עמ' לו. ראה מה שכתבתי על הטקסט של מהדורה זו בקריית ספר, מח (תשל"ג), עמ' 544-545. וייתכן שהגיע על-פי יין הרקח לשה"ש א, י, עיין בהערה הסמוכה. ציוני העמודים של מדרש זה בהמשך הם על-פי מהדורת הרב ורטהיימר ז"ל.
- 96 (השווה לדברי רס"ג הנ"ל: "אשר יערכו בו הפורטים...")¹, וצריך עיון. במהדורת רש"י קניבסקי (בני-ברק, תשמ"ה), עמ' קז: "אילו הפייטנים". אולם, בכ"י אוקספורד 1576 (ס' 16,944) כבדפור, ואמנם שם הוסיף הערה בסוגריים: "נ"ל הפייטנים", וככל הנראה, הגיה הרב קניבסקי על-פי הערה זו, בלי להעיר על כך. ח' שירמן (לעיל הע' 2), עמ' 21, הע' 16, ציין לאמור זה על-פי ילקוט שמעוני שה"ש רמז תתקפג (וכ"ה אצל הרב קניבסקי שם, הע' נז), ופקפק בדבר מקורו וזמנו. והשווה: ד' הימן, מקורות ילקוט שמעוני, ב, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 481, מאמר 7.
- 97 ראה במבוא של א"ה גרינרוט, עמ' 19-20. בביקורת על מהדורת ורטהיימר (לעיל הע' 95), עמ' 548, ניסיתי לתרץ את הסמכת המעשה ממנחות נג ע"א שבועמ' לו לפסוק שאנו דנים בו, והנני חוזר בי ממה שכתבתי שם. כעת נראה לי לפרש בפשטות, שהמעשה הובא במקומו בגלל המליצה "בן תורה נאה", המקבילה באופן כיאסטי לכתוב ("נאו לחייך בתורים").
- 98 מה שכתב הרב ורטהיימר במבוא, עמ' 13 (והשווה למה שהעתי בקריית ספר, מח (תשל"ג), עמ' 546, הע' 23), שביוצר יום ב' של פסח לר"א הקלירי ישנה עדות שהשתמש במדרש דנן, אינו מוכח, עיין שם היטב.
- 99 עיין: ע' פליישר, "סממני-צורה בפייטנות הקלאסית – החריזה", שירת הקודש (לעיל הע' 17), עמ' 120-136; הנ"ל, "בחינות בתהליך עלית החרוז בשירה העברית הקדומה", מחקר ירושלים בספרות עברית, א (תשמ"א), עמ' 226-238; י' יהלום, "תיאוריה ומעש בחריזה שבפיוט הקדום", הספרות, ב (תשל"א), עמ' 762-766.
- 100 אולם, יש לעמת ממצא זה עם גילוייו של א' מרמרשטיין, "מחקרים באגדה", הסוקר, ד (תרצ"ו-תרצ"ז), עמ' 131-136, וצריך עיון גדול. ופשיטא שאין מדרש דנן מכיר אלא "ארבע מלכיות" (ב, יא, עמ' נט-ס) או "מלכיות" סתם (א, ד-ח, עמ' לא-לב), ואין זכר למלכות ישמעאל. יתר מכן, אחת החטיבות הגדולות והחשובות של המדרש (א, ג, עמ' ט-כד) נוגעת לאגדת "עשרה הרוגי מלכות", ומוכן מאליו שמעשה זה הוא בעטיה של ה"חיה הרביעית" (עמ' 6) שהיא רומא; השווה למה שהערת בספר הזכרון לש' בלקין, ניר-יורק, תשמ"א, עמ' 103, הע' 98-99.
- 101 אספתים במאמרי, "למקורה של מובאה באיגרת ר' שלמה בן יהודה ועיונים במדרש שיר השירים", תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 587-588, 582. דומה שלרשימה זו יש להוסיף את מדרש שה"ש ח, ה, עמ' קכ: "ד"א: עולה מן המדבר, מן הגלות שדומה למדבר" (שלילת הגלות!).

הפזורים לאורך המדרש, נכתבו באחת מארצות הגולה על רקע כמיהתו של העורך-המחבר לעלות לארץ, וכפי שהוא רומז באחת מדרשותיו: "יבאו ישראל ומצאו ארצם כשהיא מתוקנת" (ד, טז, מהד' ורטהיימר, עמ' צב).¹⁰² הפקענו אפוא את מדרש שיר השירים מן הגניזה מחזקתו הארץ-ישראלית והעמדנוהו כיצירה שנתחברה באחת מארצות הגולה — או בגליות שונות — שהוא כשלעצמו חזון לא-נפרץ בקרב הספרות המדרשית הענפה. לצד שני, עדיין קיימת האפשרות, ששימוש של מדרש שיר השירים במונח "חרוזים" לגבי הפייטנים תואם את השימוש הרגיל של שורש זה בספרות חז"ל. ייתכן אפוא, שהתיבה "חרוזים" שבדרשה זו רומזת לשימוש של הפייטנים במליצות מן המקרא ומן המדרשות וצירופן ושזירתן יחדיו, וסמי מכאן השפעה ערבית על מדרש דנן.

סיכום ומסקנות

התברר אפוא, שאין כל אסמכתא ממקורות חז"ל להימצאותם של פיוטים או פייטנים, לא בתקופת התנאים ולא בתקופת האמוראים. נמצאנו למדים, שאף שתיקה זו תומכת בגישתו של ר"ע פליישר "לאחר את ראשיתה של הפייטנות עד למאה ה', לכל הפחות, ואולי עד למאה ה'".

לעניות דעתנו, מעט הידיעות שבמדרש על הפייטן¹⁰³ ועל יצירתו האלפביתית,¹⁰⁴ נובעות מזמן מאוחר וחופפות את התקופה הקלאסית של הפיוט, מלפני הכיבוש הערבי. בתקופה זו עדיין רווח האלף-בית החלקי לצדו של האקרוסטיכון האלפביתי המלא. אותה דרשה יחידאית על הפייטנים וחרוזיהם¹⁰⁵ נובעת, ככל הנראה, מן התקופה הערבית. בניגוד לדעתם של חוקרים רבים, אין לראות ב"קרוב", "קרובה" ו"קרובי" פייטן מחבר קרובות, אלא שליח ציבור בלבד.¹⁰⁶ כמו-כן, התברר שאותם "אלף ביתין" ("אלפבטריין") שהשמינו בסעודה שלאחר בריתו של אלישע בן אבויה שייכים לתהלים מזמור קיט, ובשום פנים ואופן אין לראות בהם פיוטים בעלי אקרוסטיכון.¹⁰⁷

כנגד המסקנה הברורה העולה מסקירת המקורות הספרותיים, מוצבת תגלית ארכיאולוגית ממצרים העלית, הסותרת, לכאורה, את מסקנתנו בדבר איחורה של היצירה הפייטנית לתקופה הבת-ר-תלמודית. המדובר הוא בפאפירוס מקוטע למדי שגילה הארכיאולוג פלינדרס פיטרי באוקסירינכוס,¹⁰⁸ שתוכנו "פיוט לחג השבועות".¹⁰⁹ יש מן החוקרים שהקדימו את זמנו של קטע זה, הנמצא כעת בספרייה הבריטית בלונדון

102 השווה: א' מרמרשטיין (לעיל הע' 100), עמ' 136; מאמרי הנ"ל (לעיל הע' 101), עמ' 587, הע' 47.

103 לעיל, פרק ה. יש לשים לב שהצורות "פייטן" ו"פייטנא" אינן הצורות המקוריות, השווה לעיל הע' 76. אני מקווה בע"ה להרחיב את הדיון על כך במקום אחר.

104 ראה לעיל, סוף פרק א.

105 לעיל, פרק ח.

106 השווה לעיל, פרקים: ב, ג, ד.

107 לעיל, פרק א.

108 ראה מהדורתו של: P.A.H. de Boer, "Notes on an Oxyrhynchus Papyrus in Hebrew", *Vetus Testamentum*, 1 (1951), pp. 49–57.

109 ח' שירמן, "חקר השירה והפיוט בשנת 1951 — רשימה ביבליוגרפית", קרית ספר, כח (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 236.

(Or. 9180A), מלפני שנת 211 לספירה, אך לדעתו של הפאליאוגראף הנודע, ש"א בירנבאום, שריד זה שייך למאה הרביעית,¹¹⁰ ומסקנה זו אכן קיבל מ' בית-אריה, הכותב עליו: "קטע פיוט משנת 300-400 לערך".¹¹¹

לכאורה, ניתן היה לתרץ שמדובר בקטע שירי-פיוטי לאו דווקא משירת הקודש, שכן אין כל הוכחה שפאפירוס אוקסירינכוס שימש כחלק מן הליטורגיקה של בית-הכנסת, מה עוד שנתגלה באתר המרוחק מארץ-ישראל, הנחשבת בצדק כמקום לידתה ומרכז הווייתה של היצירה הפייטנית הקדומה. אף-על-פי-כן, אין להכחיש את אופיו הפיוטי המובהק של שריד זה, שלשונותיו מזכירות לנו יצירות פיוטיות ידועות בנות התקופה הקלאסית ושל אחריה.¹¹² מתוך התלבטות וספקות רציניים בדבר המסקנות המתבקשות מגילוי קטע פיוט מן המאה הרביעית לספירה, פניתי אל ד"ר עדנה אנגל, מפעל הפאליאוגראפיה העברית, שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, המתמחה בכתב העברי שבתקופת החלל שבין איגרות בר-כוכבא לבין הכתבים הקדומים של גניזת קהיר, דהיינו — בין המאה השלישית למאה התשיעית לספירה, וביקשתי לתארך את הפאפירוס, והרי תשובתה:¹¹³

על-סמך טיפולוגיה לכתבים שבין המאות ג'-ט', שערכתי בעבודת הדוקטור שלי,¹¹⁴ אני נוטה לתארך את פפירוס אוקסירינכוס (Or. 9180A) למאה ה-2. אלא שלאור העובדה שאין מספיק יסודות מתוארכים לטיפולוגיה זאת, רצוי להגדיל את טווח התאריך למאות ו'-ז'...¹¹⁵

110 ראה: דה-בור (לעיל הע' 108), עמ' 57, הע' 1; ח' שירמן, לתולדות השירה (לעיל הע' 2), עמ' 22, הע' 17; והשווה: "יהלום, "אול משה" בפפירוס", תרביץ, מז (תשל"ח), עמ' 173.

111 מ' בית-אריה, "פאלימפסטס מינכן...", קרית ספר, מג (תשכ"ח), סוף עמ' 418.

112 ח' שירמן, לתולדות השירה (לעיל הע' 2), עמ' 22, הע' 18; הנ"ל, "חקר השירה" (לעיל הע' 109), שם הצביע על הלשונות "ברצד גבנונים" ו"פץ מלהב אנוכי" (כצ"ל, ולא כפי שנכתב שם), אך ישנם לשונות נוספים, ואין כאן מקום להאריך. ובכלל, מן הדין להדיר את פאפירוס אוקסירינכוס מחדש, כהצעתו של ח' שירמן, כדי לעמוד על מבנהו, על תוכנו, על לשונותיו ועל שחזורו, וכן על קירבתו לפיוטים המצויים לחג השבועות ולמתן תורה. ודבר מאלף הוא שבספר הפרדס לרש"י (לעיל, הע' 58), סוף עמ' רכת הזכיר שהפיוטים הראשונים שצורפו לסדר התפילה כתחליף לדרשה בציבור הם: "אזהרות דחג השבועות, וקרוכות ויוצרות מענייני מתן תורה".

בשולי הדברים אף נעיר על מה שכתב הגר"ש ליכרמן, מדרשי תימן, ירושלים, ת"ש, נספחות, עמ' 40 [ויש לתקן שם, סעיף ב, שר' 3: הקרועים], בדבר ברכת המזון על קלף שנתגלה בדורא אירופוס, סמוך לבית-הכנסת המפורסם, שהיא 'ברכת המזון-פיוט למקרים מיוחדים'. שלא כדוגמת הפאפירוס שנתגלה באוקסירינכוס, לא ניכר כל סממן של פיוט בשריד זה, ואינני רואה כל דמיון בינו ובין פרסומיהם של א' מרמרשטיין (כצ"ל!) וא"מ הברמן שציין שם בראש עמ' 41. היוצא מדברינו — אין לנו אלא מה שכתב ליכרמן עצמו בלשון ראשון, השווה שם, עמ' 40, ד"ה: בנוסח ברכת המזון של א"י לנוסחא "גרות רבאות", ותו לא מידי.

113 במכתבה אלי מיום 20.9.92. תודתי נתונה לד"ר אנגל על תשובתה המהירה והמפורטת.

114 ע' אנגל, "התפתחות הכתב העברי ממדר בר-כוכבא ועד שנת 1000" (דיס'), א-ג, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"א.

115 ראה גם מאמרה: "עיון פלאוגרפי באיגרת אוקספורד Heb.d.69", לשוננו, נג (תשמ"ט), עמ' 265-286. ועיין שם היטב, עמ' 274, הע' 14!

נמצאנו למדים אפוא, שאותו "פיוט לחג השבועות" אינו יכול לשמש ראיה להקדמת זמנה של היצירה הפייטנית לתקופת האמוראים, כטענתם של חוקרי פיוט אחדים, שכן בכוחו של המחקר הפאליאוגרפי החדשני והעדכני — באופן בלתי תלוי לחלוטין — להוכיח שזמנו של שריד זה תואם את זמנה המשוער של ראשית התקופה הקלאסית של הפיוט.¹¹⁶

116 עיין: ע' פליישר, שירת הקודש (לעיל הע' 17), עמ' 119.